

A Toponymic Study of Rural and Peri-Urban Settlements in Birjand County with an Emphasis on Geographical Elements

Zahra Sabeghi¹, Hasan Emami[✉]², Jalilollah Faroughi Hendevalan³

¹. M.Sc. student in Linguistics, Department of English, Faculty of Literature and Humanities, University of Birjand, Iran.

². Assistant Professor of Linguistics, Department of English, Faculty of Literature and Humanities, University of Birjand, Iran.

³. Associate Professor of Linguistics, Department of English, Faculty of Literature and Humanities, University of Birjand, Iran.

ARTICLE INFO

Article type:
Research Article

Received:

01 July 2025

Received in revised form:

19 August 2025

Accepted:

27 October 2025

Published Date:

31 December 2025

pp.81-110

Keywords:

Toponym, Etymology, Village, Peri-Urban, Birjand.

ABSTRACT

This article investigates peri-urban toponyms associated with natural phenomena in Birjand County, focusing on the interplay of geographical, linguistic, and historical factors that have influenced the formation and evolution of these place names. Toponyms serve as invaluable linguistic and cultural heritage, encapsulating rich information about local identity, history, and the dynamic relationship between human communities and their natural surroundings. In rural contexts, where place names tend to exhibit greater historical continuity and stability, toponyms reflect deeper layers of culture, history, and geography. Employing a descriptive-analytical methodology, this research draws upon both archival resources and fieldwork data to systematically classify rural place names according to their underlying natural elements. The toponyms are categorized into five groups: hydrotponyms, orotponyms, phytotponyms, zootponyms, and cosmotponyms. Hydrotponyms reflect the presence of water sources and their importance in shaping human settlement patterns, while the other groups correspondingly mirror topographical features, vegetation cover, wildlife, and the cosmic beliefs of local inhabitants. The findings demonstrate that natural resources, most notably water, occupy a central and defining position in the naming conventions of villages, affirming water's essential role as a determinant of habitation and livelihood. Moreover, the frequent occurrence of water-related lexemes in the toponyms of South Khorasan Province highlights not only the practical importance of water but also its symbolic and sacred status within local cultural frameworks. Etymological and linguistic analysis of village names not only clarifies the relationship between humans and nature, but also contributes to the preservation and revitalization of ancient languages, local dialects, and regional cultural heritage, since many village names in this province originate from Old and Middle Persian.

Corresponding author (Email: hemami@birjand.ac.ir)

Cite this article:

Sabeghi, Z., Emami, H. & Faroughi Hendevalan, J. (2025). A Toponymic Study of Rural and Peri-Urban Settlements in Birjand County with an Emphasis on Geographical Elements. *Journal of Urban Peripheral Development*, 7(4), 81-110.

 <http://doi.org/10.22034/jpusd.2025.531866.1349>

2676-4172 © Iranian Association of Geography and Rural Planning.

This is an open access article under the CC BY-NC/4.0/License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

Extended Abstract

Introduction

Toponyms, as linguistic and cultural heritage, are transmitted across generations, carrying valuable information about identity, history, and human interaction with the natural environment. They possess three intrinsic dimensions: geographical, linguistic, and historical. Consequently, toponymy occupies a pivotal interdisciplinary nexus among geography, linguistics, and history. This field assumes particular significance in peri-urban contexts, as villages—among the oldest human settlements—preserve multiple layers of history, culture, and environmental interaction. Peri-urban toponyms often predate urban names and are less altered by political or administrative changes. Natural features, particularly water resources, play a prominent role in village naming, given water's longstanding status as a vital and sacred element in the formation of human habitats. Rivers, springs, and qanats are not only essential for livelihood and agriculture but also hold a distinctive place in Iranian culture. Water symbolizes purity, faith, and fertility, with deep reverence evident in religious, historical, and literary texts; notably, several Yashts in the Avesta are dedicated to water veneration. This significance is amplified in regions like South Khorasan, which have endured severe droughts and currently face intensified water scarcity. Toponyms are classified into three main categories based on their referents: (a) oikonyms, relating to settlements such as cities, villages, and neighborhoods; (b) hydronyms, denoting water bodies and features; and (c) oronyms, referring to landforms such as hills and mountains. Toponyms can also be categorized by their constituent elements. Among these, elements related to geography include hydrotoponyms, orotoponyms, phytotoponyms, zootoponyms, and cosmotoponyms (celestial-related). This study is innovative in both its subject and

approach, as, to the author's knowledge, no systematic research has focused on the linguistic and geographical analysis of natural phenomenon-related toponyms in Birjand's rural areas. While limited studies exist on toponymy or village etymology in Birjand, a dedicated interdisciplinary investigation categorizing rural names by natural elements is unprecedented. Beyond enhancing understanding of human-environment relationships, this research has practical implications for peri-urban development planning, natural resource management, and cultural heritage preservation. Additionally, it contributes to revitalizing ancient languages and local dialects, since many village names in this province trace back to Old and Middle Persian roots. Accordingly, this study examines natural phenomenon-related toponyms in Birjand County, elucidating natural influences on naming practices alongside their linguistic analysis.

Methodology

This qualitative study employs a descriptive-analytical methodology focusing on two stages: data collection and data analysis. The research utilized library research and fieldwork—including observations and interviews with local residents—to gather insights about village names and naming factors in Birjand County. Although villagers' interpretations were primarily popular etymologies lacking scientific foundation, they were used cautiously to complement analyses in specific cases. Birjand County comprises one central district and six rural districts: Shākhēn, Shākhēnāt, Alqurāt, Fashārud, Kāhshang, and Bāqerān. Out of 432 villages in Birjand County, 127 are uninhabited, and over half of the inhabited ones have experienced significant depopulation or seasonal occupation. Therefore, a list of villages with over 20 households, compiled by the Birjand County Governor's Office, was used. Samples meeting specific criteria whose names referred to distinct geographical features were selected for analysis.

Collected toponyms were analyzed based on meaning, morphological structure, and linguistic evolution, and categorized into five groups: hydrotponyms, orotponyms, phytotponyms, zootponyms, and cosmotponyms. Each category reflects specific geographical characteristics and contributes to understanding the relationship between place-naming and the region's natural conditions.

Results and discussion

The etymology of village names in Birjand County reveals a profound connection to ancient Iranian languages such as Avestan and Old Persian, reflecting the region's deep historical roots along with its enduring beliefs and customs. Many village names derive from terms associated with water sources—qanats, wells, and springs—highlighting water's vital importance in Birjand's desert environment. Orotponyms in Birjand often reference villages' geographical settings in mountainous, foothill, or valley areas. For instance, "Pasuj" originates from Old Iranian pāskui, meaning "behind the mountain," while "Tangal" in the local dialect denotes "a narrow valley between two mountains through which water flows." This pattern indicates that most settlements developed near springs in mountainous regions. Phytotponyms reflect the diversity of plant species adapted to the hot, arid climate, including willow, grapevine, conifer, frankincense, and tamarisk. Some village names derive from local animal species, indicating their historical presence; examples include "Asban" (horse), "Bozquch" (goat and ram), "Tag-e Oshtoran" (camel), and "Varqaneh" (wolf). The significance of celestial elements—especially the sun and moon—in ancient Iranian culture is evident not only in mythology, rituals, visual arts, and literature but also in place-naming practices. This is exemplified by village names such as "Masen," "Mahuk," "Mahusk," and "Mahyabad", all incorporate the word for "moon," while "Khorashad", includes the word for "sun." These names illustrate the

deep interconnection between nature, mythology, and local identity in this region.

Conclusion

The examination of rural and peri-urban toponyms in Birjand County reveals that these names are profoundly influenced by the region's historical, linguistic, and especially geographical characteristics. The analysis further indicates a strong connection between toponyms and ancient beliefs, customs, and traditions, reflecting the area's long-standing heritage. Beyond representing local cultural and national identity, toponyms mirror environmental features and climatic changes. In this study, Birjand's rural toponyms were categorized into five groups: hydrotponyms, orotponyms, phytotponyms, zootponyms, and cosmotponyms. The prominence of hydrotponyms highlights water's vital and sacred role; the high frequency of water-related names underscores water's key role in settlement formation, its cultural sanctity, and human interaction with the region's arid climate. Some toponyms identified in Birjand are also found in other parts of Iran, suggesting the need for further comparative research to explore naming conventions across regions. Such studies could enhance understanding of local communities' geographical and historical structures and open new avenues for future research. The findings can contribute to peri-urban development planning; understanding place names and their origins aids in identifying sustainable development patterns and preserving cultural and linguistic heritage. Ultimately, this study emphasizes toponymy's importance in safeguarding cultural heritage, guiding peri-urban development, preserving ancient languages, and deepening our understanding of the interplay between humans, nature, and history in the region.

Funding

According to the responsible author, this article has no financial support

Authors' Contribution

Authors contributed equally to the conceptualization and writing of the article. All of the authors approved the content of the manuscript and agreed on all aspects of the work declaration of competing interest none.

Conflict of Interest

Authors declared no conflict of interest.

Acknowledgments

We are grateful to all the scientific consultants of this paper.

شاپا الکترونیکی: ۲۶۷۶-۴۱۷۲

مجله توسعه فضاهای پیراشهری

Journal Homepage: <https://jpusd.ir>

جای نام‌شناسی سکونت‌گاه‌های روستایی و پیراشهری در شهرستان بیرجند با تأکید بر مؤلفه‌های جغرافیایی

زهره سابقی^۱، حسن امامی^۲ و جلیل‌اله فاروقی هندوالان^۳

۱. دانشجوی کارشناسی ارشد زبان‌شناسی، گروه زبان انگلیسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه بیرجند، بیرجند، ایران.
۲. استادیار زبان‌شناسی، گروه زبان انگلیسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه بیرجند، بیرجند، ایران.
۳. دانشیار زبان‌شناسی، گروه زبان انگلیسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه بیرجند، بیرجند، ایران.

چکیده	اطلاعات مقاله
مقاله حاضر به بررسی کده‌نام‌های روستایی مرتبط با پدیده‌های طبیعی در شهرستان بیرجند می‌پردازد و نقش عوامل جغرافیایی، زبانی و تاریخی را در شکل‌گیری و تحول این نام‌ها تحلیل می‌کند. کده‌نام‌ها به عنوان میراث زبانی و فرهنگی، حامل اطلاعات ارزشمندی درباره هویت، تاریخ و تعامل انسان با محیط طبیعی‌اند و در مناطق روستایی و پیراشهری، به دلیل قدمت و ثبات بیشتر اسامی، لایه‌های عمیق‌تری از فرهنگ، تاریخ و جغرافیا را منعکس می‌کنند. این مطالعه با رویکرد توصیفی-تحلیلی و با بهره‌گیری از منابع کتابخانه‌ای و میدانی، جای‌نام‌های روستایی را براساس عناصر تشکیل‌دهنده طبیعی آن‌ها به پنج گروه آب‌جای‌نام، شیب‌جای‌نام، گیاه‌جای‌نام، جانورجای‌نام و کیهان‌جای‌نام تقسیم‌بندی و تحلیل می‌کند. آب‌جای‌نام‌ها به وجود منابع آبی و اهمیت آب در منطقه اشاره دارند و سایر گروه‌ها نیز بازتاب‌دهنده ویژگی‌های توپوگرافی، پوشش گیاهی، حیات وحش و باورهای کیهانی ساکنان هستند. یافته‌ها نشان می‌دهد که در نام‌گذاری روستاها، منابع طبیعی به‌ویژه آب، جایگاهی محوری دارند؛ چراکه آب اساسی‌ترین عامل شکل‌گیری سکونت‌گاه‌هاست. همچنین، بسامد بالای واژه‌های مرتبط با آب در نام روستاهای خراسان جنوبی، بیانگر اهمیت و تقدس آن در زندگی و فرهنگ مردمان این دیار است. تحلیل ریشه‌شناختی و زبان‌شناختی نام‌ها، علاوه بر روشن‌سازی ارتباط انسان با طبیعت، می‌تواند در حفظ و احیای زبان‌های کهن، گویش‌های محلی و حفاظت از میراث فرهنگی منطقه مؤثر نیز باشد؛ چراکه بسیاری از نام‌های روستایی در این استان ریشه در زبان‌های فارسی باستان و میانه دارند.	نوع مقاله: مقاله پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۴/۱۰ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۵/۲۸ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۸/۰۵ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۱۰/۱۰ صص. ۸۱-۱۱۰ واژگان کلیدی: جای‌نام، ریشه‌شناسی، روستا، پیراشهری، بیرجند.

نویسنده مسئول (رایانامه: hemami@birjand.ac.ir)

ارجاع به مقاله: سابقی، زهره؛ امامی، حسن و فاروقی هندوالان، جلیل‌اله. (۱۴۰۴). جای‌نام‌شناسی سکونت‌گاه‌های روستایی و پیراشهری در شهرستان بیرجند با تأکید بر مؤلفه‌های جغرافیایی. *مجله توسعه فضاهای پیراشهری*، ۷(۴)، ۸۱-۱۱۰.

[http://doi.org/10.22034/jpusd.2025.531866.1349](https://doi.org/10.22034/jpusd.2025.531866.1349)

ناشر: انجمن جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی ایران

@نویسندگان

مقدمه

جای نام‌ها به عنوان واژگانی خاص که برای شناسایی نواحی جغرافیایی استفاده می‌شوند، نسل به نسل از پیشینیان به ما رسیده‌اند. این نام‌ها در شکل‌گیری هویت ملی و فرهنگی هر جامعه و انتقال دانش زبانی، تاریخی و جغرافیایی نقشی کلیدی ایفا کرده‌اند؛ به عنوان مثال، نام‌هایی که به ویژگی‌های جغرافیایی مانند کوه‌ها و رودها اشاره دارند، ممکن است اطلاعاتی درباره تغییرات اقلیمی و زیست‌محیطی در طول زمان در اختیار ما قرار دهند. «هر جای نام سه ویژگی جغرافیایی، زبانی و تاریخی دارد و از این رو، مطالعات جای نام‌شناسی^۱ در مرکز تلاقی علوم جغرافیا، زبان‌شناسی و تاریخ واقع شده است» (رفاهی علمداری، ۱۳۹۳: ۲۲).

در حوزه فضاهای پیراشهری و روستاها، این علم اهمیت ویژه‌ای می‌یابد زیرا آبادی‌ها به عنوان قدیمی‌ترین سکونت‌گاه‌های انسانی، لایه‌های متعددی از تاریخ، فرهنگ و تعامل انسان با محیط طبیعی را در خود حفظ کرده‌اند. نام‌های روستایی اغلب قدمتی طولانی‌تر از نام‌های شهری دارند و کمتر دستخوش تغییرات ناشی از تصمیم‌گیری‌های سیاسی واداری شده‌اند.

در فرآیند نام‌گذاری روستاها، نقش ویژگی‌های طبیعی از قبیل کوه‌ها، دشت‌ها و به‌ویژه منابع آبی بسیار برجسته است، چراکه آب از دیرباز به عنوان عنصری حیاتی و مقدس در شکل‌گیری زیستگاه‌های انسانی شناخته می‌شده است. رودخانه‌ها، چشمه‌ها، دریاچه‌ها و قنات‌ها نه تنها به عنوان منابع تأمین معیشت و کشاورزی اهمیت دارند، بلکه در فرهنگ ایرانی نیز جایگاهی ویژه دارند. آب نمادی از پاکی، ایمان و زاینده‌گی است و در متون دینی، تاریخی و ادبی، احترام عمیق به این عنصر مقدس به وضوح مشهود است؛ به طوری که در یشت‌ها که از متأخرترین بخش‌های اوستاست چند یشت به ستایش و بزرگداشت آب اشاره دارد؛ نظیر آبان‌یشت که در ستایش اردویسور آناهیتا^۲ ایزد نگهبان آب‌ها، سروده شده و تیر یا تیشریشت که مخصوص ایزد باران است (پورداوود، ۱۳۷۷). تاریخ‌نگاران یونانی چون هرودت و آگاسیاس نیز به ستایش پاکی آب در فرهنگ ایرانیان اشاره کرده‌اند و بیان داشته‌اند که احترام عمیق به این عنصر مقدس در میان آن‌ها رایج بوده است به طوری که آلودن آب را گناهی بزرگ می‌دانستند و به احکام بسیاری در پاک نگاه‌داشتن آب پایبند بوده‌اند (رضایی، ۱۳۷۲).

پژوهش حاضر از حیث موضوع و رویکرد، اثری بدیع و نوآورانه به شمار می‌آید؛ چراکه تا آنجا که نگارندگان اطلاع دارند، تاکنون مطالعه‌ای جامع و نظام‌مند با تمرکز بر تحلیل زبان‌شناختی و جغرافیایی جای نام‌های مرتبط با پدیده‌های طبیعی در روستاهای شهرستان بیرجند صورت نگرفته است. اگرچه به صورت محدود پژوهش‌هایی در زمینه جای نام‌شناسی یا وجه‌تسمیه آبادی‌های بیرجند انجام شده است، اما بررسی اختصاصی نام‌های روستایی این منطقه با رویکرد میان‌رشته‌ای و دسته‌بندی براساس عناصر طبیعی، پیشینه‌ای در ادبیات علمی ندارد.

بررسی نام روستاها از جنبه‌های زبانی و جغرافیایی، می‌تواند درک بهتری از ارتباط انسان با محیط طبیعی فراهم آورد. مطالعات جای نام‌شناسی روستایی کاربردهای متعددی در حوزه‌های مختلف دارند. این مطالعات می‌توانند به برنامه‌ریزی توسعه فضاهای پیراشهری، مدیریت منابع طبیعی و حفظ میراث فرهنگی کمک کنند. علاوه بر این،

¹toponym²toponymy³arədvī sura anahita

این گونه مطالعات به حفظ و احیای زبان‌های کهن و گویش‌های محلی نیز کمک می‌کنند، زیرا بسیاری از نام‌های روستایی این استان ریشه در زبان‌های فارسی باستان و میانه دارند. از این رو، پژوهش حاضر به بررسی جای‌نام‌های مرتبط با پدیده‌های طبیعی، در سکونت‌گاه‌های روستایی و پیراشهری شهرستان بیرجند پرداخته و در جهت روشن‌سازی تأثیرات طبیعی بر نام‌گذاری‌ها و همچنین تحلیل زبانی آن‌ها گام برمی‌دارد.

مبانی نظری

«جای‌نام» اصطلاحی است تخصصی در مطالعات مربوط به زبان که برای نامیدن یک ناحیه جغرافیایی استفاده می‌شود. واژه «جای‌نام» از دو بخش «نام» و «جای» تشکیل شده و از نظر ساخت‌وازی، اضافهٔ مقلوب از ترکیب «نام جای» است. «نام یک اصطلاح زبان‌شناسی است و به بخشی از واحد زبانی اطلاق می‌گردد. «جای» نیز بر جغرافیا و موقعیت آن نام‌ها دلالت دارد. در واقع، علم جغرافیا شناسنامه جای‌نام‌شناسی به شمار می‌رود» (رفاهی علمداری، ۱۳۹۳: ۴۱).

جای‌نام‌شناسی یا توپونیمی یکی از حوزه‌های میان‌رشته‌ای مهم بین زبان‌شناسی و جغرافیا است که به بررسی کاربرد، منشأ، معنا و تحول جای‌نام‌ها می‌پردازد. «توپونیمی علمی است که به بررسی نام‌های جغرافیایی می‌پردازد و ویژگی‌های آن‌ها را از دیدگاه تاریخی، جغرافیایی و به‌ویژه زبان‌شناسی آشکار می‌سازد» (ترقی اوغاز، ۱۳۸۱: ۱۳۷). این واژه یونانی از دو قسمت topos به معنی «جا و مکان» و onoma به معنی «نام» تشکیل شده است (فرهنگ آکسفورد؛ ۲۰۰۵). نخستین نامی که ایرانیان برای این علم برگزیدند «وجه‌تسمیه» بوده و بعدها واژه مرکب «جای‌نام‌شناسی» برگزیده شد (احدیان و بختیاری، ۱۳۸۸). این گفته زبان‌شناس روسی مورزایف^۲ به‌خوبی علم جای‌نام‌شناسی را توصیف می‌کند: «جای‌نام‌شناسی بدون جغرافیا بی‌مکان، بدون زبان‌شناسی لال و بدون تاریخ بی‌هویت می‌گردد» (به نقل از رفاهی علمداری، ۱۳۹۳: ۲۲).

جای‌نام‌ها می‌توانند در زمان‌های مختلف و از دو رویکرد مطالعه در زمانی^۳ و هم‌زمانی^۴ مورد بررسی قرار گیرند. رویکرد در زمانی به این واقعیت اشاره دارد که زبان به‌طور پیوسته در طول زمان تغییر می‌یابد. این تغییرات زبانی اتفاقی نیستند، بلکه تحت تأثیر الگوهای مشخصی قرار دارند که می‌توان آن‌ها را با استفاده از اصول علم زبان‌شناسی تاریخی و نشانه‌گذاری صوری تفسیر کرد. واژگان زبان، هم از نظر صوت و هم از نظر معنا، در طول زمان دچار تغییر می‌شوند. ریشه‌شناسی^۵ به بررسی این تغییرات می‌پردازد و از ابزارهای اصلی زبان‌شناسی تاریخی به شمار می‌رود (آرلاتو، ۱۳۸۴)؛ در واقع، «ریشه‌شناسی تاریخ یک واژه است از قدیم‌ترین زمان کاربرد آن تا زمان نوشتن تاریخ آن واژه، هم از لحاظ لفظ و هم از لحاظ معنی» (ابوالقاسمی، ۱۳۷۴: ۱۱). جکسون^۶ معتقد است در ریشه‌شناسی همانند باستان‌شناسی، شواهد اغلب ناقص است یا اصلاً موجود نیست و ریشه‌شناسان باید با استفاده از شواهد

^۱Oxford Dictionary

^۲Murzayev E.M

^۳Diachronic

^۴Synchronic

^۵Etymology

^۶Jackson

موجود، هرچند که ناکافی باشد، تصمیمات آگاهانه‌ای بگیرند. همچنین این نکته را باید مدنظر داشت که هرازگاهی شواهد جدیدی یافت می‌شود و ممکن است تاریخ شناخته‌شده یک واژه نیاز به بازنگری داشته باشد (جکسون، ۲۰۰۲: ۱۱۷).

رویکرد هم‌زمانی، ریشه در زبان‌شناسی ساختاری دارد (سوسور^۱، ۱۹۱۶). این رویکرد، برخلاف تحلیل‌های تاریخی (درزمانی) که تحول نام‌ها را در طول زمان بررسی می‌کنند، به مطالعه ساختار و معنای نام‌ها در یک مقطع زمانی مشخص می‌پردازد. به عبارت دیگر، رویکرد هم‌زمانی به بررسی الگوهای زبانی، ارتباط نام‌ها با ویژگی‌های جغرافیایی و فرهنگی، و نظام‌های نام‌گذاری در یک بستر اجتماعی خاص و یک بازه زمانی معین توجه دارد. این رویکرد به عنوان یک ابزار تحلیلی برای درک ساختار و معنای نام‌های جغرافیایی بسیار مفید است (کدمن^۲، ۲۰۰۰).

جای نام‌ها به دودسته کلی تقسیم می‌شوند: اولین دسته، کلان‌جای نام‌ها^۳ هستند که به بررسی نام‌های جغرافیایی حجیم و مهم می‌پردازند. این نام‌ها در حقیقت از دو یا چند بخش خردجای نام تشکیل می‌شوند و شامل نام‌های شهرها و روستاها هستند که خود شامل اسامی خیابان‌ها، محلات، منابع آبی و مناطق مسکونی می‌باشند. دومین دسته، خردجای نام‌ها^۴ هستند که به تحلیل نام‌های کوچک‌تر پرداخته و شامل نام رودها، جویبارها، دره‌ها، مزارع، کاروانسراها، محله‌ها و مناطق مسکونی می‌شود (رفاهی علمداری، ۱۳۹۳: ۹۸).

همچنین، جای نام‌ها بر پایه نوع و ماهیت‌شان به سه دسته زیر تقسیم می‌شوند: الف) کده نام‌ها^۵ نام‌های مرتبط با مناطق مسکونی (شهر، روستا، محله)، ب) آب نام‌ها^۶ نام‌های منابع و مظاهر آبی، و ج) شیب نام‌ها^۷ نام پستی‌ها و بلندی‌ها (انجمن بین‌المللی علوم نام‌شناسی^۸، ۲۰۱۷). هر کدام از این دسته‌ها می‌توانند به دو زیرمجموعه کلان و خرد تقسیم شوند (رفاهی علمداری، ۱۳۹۳: ۱۰۳؛ شارق، ۱۳۸۵: ۴).

جای نام‌ها همچنین براساس عناصر تشکیل‌دهنده‌شان به دسته‌های مختلفی تقسیم می‌شوند. در این دسته‌بندی، عناصری که به جغرافیا و پدیده‌های طبیعی مرتبط‌اند و می‌توانند به شناخت عمیق‌تری از ویژگی‌های طبیعی هر منطقه یاری رسانند، شامل موارد زیر است: ۱. آب جای نام‌ها^۹ نام‌های جغرافیایی که در آن‌ها از واژه‌های مرتبط با آب، مانند رود، چشمه، کاریز و غیره، استفاده شده باشد. در برخی از موارد مانند «چشمه علی»، واژه «چشمه» بیانگر نوع ماهیت جای نام است و اشاره به محلی دارد که آب در آن جاری است؛ اما در برخی دیگر، تکواژ آب در یک واژه معرف نوع جای نام نیست. به عنوان مثال می‌توان به جای نام «آبادان» و یا بسیاری از کده نام‌های مرتبط دیگر اشاره کرد.

¹Saussure

²Kadmon

³Macrotoponym

⁴Microtoponym

⁵Oikonym

⁶Hydronym

⁷Oronym

⁸International Council of Onomastic Sciences (ICOS)

⁹Hydrotoponym

۲. شیب جای نام‌ها؛^۱ جای نام‌هایی هستند که در آن‌ها از واژه‌های مرتبط با پستی‌ها و بلندی‌ها استفاده شده است و به توپوگرافی و ویژگی‌های زمین‌شناسی منطقه اشاره دارند؛ مانند: «کوه‌دشت» و «البرز».
۳. کیهان جای نام‌ها؛^۲ نام‌های جغرافیایی هستند که از نام اجرام آسمانی^۳ گرفته شده‌اند. در این اسامی جغرافیایی نام خورشید، ماه، ستارگان و غیره به‌عنوان بخشی از جای نام وجود دارد؛ مانند: «خورشیدان» و «آسمان چال».
۴. گیاه جای نام‌ها؛^۴ این نام‌ها از نام گیاهان و نباتات نشأت گرفته‌اند و به تنوع گونه‌های گیاهی در مناطق مختلف اشاره دارند؛ مانند «کاج‌آباد» و «چناران».
۵. جانور جای نام‌ها؛^۵ نام‌های جغرافیایی که از نام حیوانات، پرندگان و حشرات^۶ الهام گرفته شده‌اند و معمولاً بیانگر شباهت ظاهری یا به دلیل وجود این جانداران در منطقه نام‌گذاری شده‌اند؛ مانند «اشتران کوه» و «پلنگ دره» (رفاهی علمداری، ۱۳۹۳: ۱۶۵-۱۷۹).
- مطالعات جای نام‌شناسی در جهان، به‌عنوان یک حوزه علمی مهم و معتبر، سابقه‌ای دیرینه و غنی دارد. ازجمله مهم‌ترین این آثار می‌توان به مجموعه نوشته‌های ای.ام. مورزایف اشاره کرد که شامل مقالات در باب جای نام‌شناسی^۷ (۱۹۷۴)، جای نام‌شناسی و جغرافیا^۸ (۱۹۹۵) و جغرافیا در نام‌ها^۹ (۱۹۹۶) است. همچنین، کتاب جای نام‌شناسی: دانش، قوانین و زبان نام‌های جغرافیایی نوشته نفتالی کدمن^{۱۰} (۲۰۰۰)، با رویکردی جامع و علمی، از آثار کلیدی این حوزه محسوب می‌شود. در دهه‌های اخیر، پژوهش‌های اجتماعی، سیاسی، انتقادی و فرهنگی نیز به این حوزه افزوده شده و نشان داده‌اند که نام‌های مکانی چگونه به‌عنوان نشانه‌های هویتی و ابزارهای قدرت عمل می‌کنند. برای مثال کتاب جای نام‌شناسی‌های انتقادی: سیاست‌های مناقشه‌برانگیز نام‌گذاری مکان‌ها اثر برگ و وولتیناهاو^{۱۱} (۲۰۰۹) با تمرکز بر ابعاد سیاسی و اجتماعی نام‌گذاری، چارچوبی نوین برای تحلیل نقش نام‌ها در منازعات هویتی ارائه داده است. مقاله «جغرافیای کتیبه‌نگاری جای نامی: رویکردهای نوین در مطالعات انتقادی نام‌گذاری مکان‌ها» اثر روز-ردوود و همکارانش^{۱۲} (۲۰۱۰) نیز به بررسی تأثیر نام‌ها در ساختارهای قدرت شهری و سیاست‌های هویتی پرداخته است. از متأخرترین آثار جای نام‌شناسی نیز می‌توان به نام‌های جغرافیایی: رویکردها و چشم‌اندازها در جای نام‌شناسی نوشته فرانچسکو پرونو کاجیافو کو و فرانچسکو کوالارو^{۱۳} (۲۰۲۳) اشاره کرد.

^۱Orotoponyms^۲Cosmotoponym^۳Cosmonym^۴Phytotoponym^۵Zootoponym^۶Zoonym^۷Essays on Toponymy^۸Toponymy and Geography^۹Geography in the Names^{۱۰}Toponymy: The Lore, Laws and Language of Geographical Names by Naftali Kadmon^{۱۱}Critical Toponymies: The Contested Politics of Place Naming by Berg and Vuolteenaho^{۱۲}Geographies of toponymic inscription: new directions in critical place-name studies by Rose-Redwood, Alderman, and Azaryahu^{۱۳}Place Names: Approaches and Perspectives in Toponymy and Toponomastics by Francesco Perono Cacciafoco and Francesco Cavallaro

مطالعات جای نام‌شناسی صورت پذیرفته در ایران به شرح زیر است: احمد کسروی (۱۳۴۵)، یکی از پیشگامان علم جای نام‌شناسی در ایران، با نگارش نام شهرها و دیه‌های ایران در دو دفتر، گام مهمی در شناساندن زبان برخی از جای نام‌ها برداشت. مهرالزمان نوبان نیز دو اثر مهم در این زمینه تحت عنوان وجه تسمیه شهرها و روستاهای ایران در سال ۱۳۶۵ و نام مکان‌های جغرافیایی در بستر زمان در سال ۱۳۷۴ منتشر کرده است. حسین توکلی مقدم (۱۳۷۵) جلد اول مجموعه‌ای بزرگ در زمینه وجه تسمیه شهرهای ایران را به چاپ رساند که شامل معانی نام شهرها از دوران باستان تا زمان حاضر بود. علیزاده در سال ۱۳۷۸، نوشته‌های کسروی را در مجموعه‌ای با عنوان زبان پاک آذری یا زبان باستان آذربایگان تجدید چاپ کرد. همچنین علیرضا چگنی (۱۳۷۸) در اثر خود به نام فرهنگنامه تطبیقی نام‌های قدیم و جدید مکان‌های جغرافیایی ایران و نواحی مجاور، جداول تطبیقی نام‌ها را گردآوری کرده است. در سال ۱۳۸۰، فیروز رفاهی علمداری اثر خود را با عنوان مبانی توپونیمی و نگاهی به توپونیمی‌های ایران منتشر کرد، که به توضیح مبانی و اصطلاحات جای نام‌شناسی پرداخته است. آثار دیگری نیز مانند مقاله حسن علی ترقی اوجاز در سال ۱۳۸۱ با عنوان «مبانی توپونیمی و نگاهی به توپونیمی‌های ایران»، پژوهش در نام شهرهای ایران نوشته ایرج افشار (۱۳۸۲)، «برنام در زبان فارسی» از محمدعلی مختاری اردکانی (۱۳۸۲)، ریشه‌شناسی اسامی جغرافیایی فارس از مهستا زارع (۱۳۸۷)، مقاله احدیان و بختیاری (۱۳۸۸) با عنوان «درآمدی بر جای نام‌شناسی ایران»، «ریشه‌شناسی عامیانه جای نام‌های ایران (جعل تاریخ و هویت)» نوشته بختیاری (۱۳۹۰) و «بررسی ریشه‌شناختی دو جای نام در استان ایلام» از محمد منصوری و آرمان بختیاری (۱۳۹۴) منابع ارزشمندی در این حوزه به شمار می‌آیند. از جدیدترین آثار می‌توان به مقاله «بررسی جای نام‌های بخش اسالم و شهرستان تالش» از رضایتی کیشه‌خاله و ملیحی لمر (۱۳۹۵)، «درباره طبقه‌بندی روش مند جای نام‌های ایرانی» اثر آسادیوریان (۱۳۹۵)، فرهنگ نام شهرها و آبادی‌های کهن ایران از محمد مهریار (۱۳۹۸)، جای نام‌های میانرودان و ایران در هزاره سوم پیش از میلاد اثر داگلاس فرین با ترجمه محمدامین قادری (۱۴۰۰) و ریشه‌یابی ۱۵۰۰ جانام کهن نوشته مرتضی مؤمن‌زاده (۱۴۰۲) اشاره کرد.

مطالعات علم جای نام‌شناسی در خراسان جنوبی شامل کتاب‌های باستان‌شناسی و کتیبه‌های کهن: سنگ‌نگاره لایخ مزار- بیرجند از رجب علی لباف خانیکی و رسول بشاش (۱۳۷۳)، آثار محمد تقی راشد محصل (۱۳۶۹ و ۱۳۷۷)، بررسی گویش بیرجند و بیرجندنامه نوشته جمال رضایی (۱۳۷۷ و ۱۳۸۱) و در جستجوی هویت شهری بیرجند اثر مهدی وفایی فرد (۱۳۸۴) هستند. همچنین، اسرار دره هریوند اثر اسدالله زمانی‌پور (۱۳۹۷)، تاریخ و جغرافیای بلوک القور از امید آخوندی و مفید شاطری (۱۳۹۸) و مقاله «جای نام‌شناسی آبادی‌های شهرستان بیرجند؛ نمونه موردی واژه‌های خان و ماه» از احمد حیدری و سید احمد برآبادی (۱۴۰۰) نیز در این باره قابل ذکراند.

روش‌شناسی

روش پژوهش در این مقاله کیفی و به شیوه توصیفی-تحلیلی است و شامل دو مرحله اصلی، یعنی جمع‌آوری اطلاعات و تحلیل آن‌ها می‌باشد. در مرحله اول، اطلاعات موردنیاز از طریق دو روش کتابخانه‌ای و میدانی گردآوری شدند. در روش کتابخانه‌ای، به بررسی متون تاریخی، جغرافیایی و مقالات علمی مرتبط پرداخته شد.

در روش میدانی نیز با انجام مشاهده و مصاحبه با افراد محلی، اطلاعات بیشتری پیرامون نام‌ها و عوامل مؤثر بر نام‌گذاری آبادی‌های شهرستان بیرجند به دست آمده آمد. اطلاعات گردآوری شده از مصاحبه با اهالی روستاها بیشتر مبتنی بر ریشه‌شناسی‌های عامیانه بوده و مبنای علمی ندارد. با این حال، از آنجا که گاهی برداشت‌های مردم محلی می‌تواند در فهم و تبیین ریشه‌شناسی واژه‌ها نقش کمک‌کننده‌ای ایفا کند، این اطلاعات به صورت محدود و با رعایت جوانب احتیاط مورد استفاده قرار گرفته‌اند. لازم به تأکید است این پژوهش به طور کلی بر این داده‌ها استوار نیست، اما در برخی موارد خاص، برای تکمیل تحلیل‌ها به آن‌ها مراجعه شده است.

شهرستان بیرجند به عنوان محل مورد مطالعه، شامل یک بخش مرکزی و شش دهستان به نام‌های شاخن، شاختات، القورات، فشارود، کاهشنگ و باقران است. از میان ۴۳۲ روستای شهرستان بیرجند، ۱۲۷ مکان خالی از سکنه و باقی آن حدود ۳۰۵ آبادی است (سالنامه آماری استان خراسان جنوبی، ۱۴۰۱). بیش از نیمی از آبادی‌های مسکونی نیز یا به شدت کم جمعیت شده‌اند یا سکونت‌گاه‌هایی فصلی محسوب می‌شوند. از این رو، فهرستی از روستاهای شهرستان بیرجند با جمعیت بالای ۲۰ خانوار که از سوی فرمانداری شهرستان بیرجند تهیه شده بود مورد استفاده قرار گرفت. از میان این آبادی‌ها، نمونه‌هایی که معیارهای خاصی را دارا بودند و در اسامی خود به ویژگی‌های جغرافیایی خاصی اشاره داشتند، برای مطالعه انتخاب شدند.

پس از گردآوری داده‌ها، کدها براساس معنی، ساخت‌واژه و سیر تحول زبان‌ها مورد تحلیل قرار گرفتند و براساس دسته‌بندی پنج‌گانه ذکر شده در مبانی نظری این پژوهش، در گروه‌های آب‌جای‌نام، شیب‌جای‌نام، گیاه‌جای‌نام، جانورجای‌نام و کیهان‌جای‌نام طبقه‌بندی شدند. هر یک از این گروه‌ها، ویژگی‌های خاصی را از منظر جغرافیایی نمایان می‌کنند و به فهم ارتباط میان نام‌گذاری و شرایط طبیعی منطقه کمک می‌کنند.

یافته‌های پژوهش

آب‌جای‌نام‌ها

به جای‌نام‌هایی که در آن‌ها از واژه‌های مرتبط با آب، مانند چشمه، رود و غیره، استفاده شده باشد، آب‌جای‌نام گفته می‌شود. از جمله روستاهای بیرجند که در نام آن‌ها واژه‌ای مرتبط با آب به کار رفته می‌توان به «شکراب پایین»، «چشمه مولید» و «مزداب» (دهستان القورات)، «اسفهرود»، «بیجار»، «چاه زینی‌ها»، «چاه حوض»، «چهکند» و «ریزاب» (دهستان باقران)، «اوجان»، «پدمرود» و «شوراب» (دهستان شاخن)، «اوجاد» (دهستان شاختات)، «افکشت» و «چاه زرد» (دهستان فشارود)، «استخر»، «کم چاه» و «سرچاه تازیان» (دهستان کاهشنگ) و غیره اشاره کرد. در ادامه، روستاهای ذیل برای تحلیل زبان‌شناختی و ریشه‌شناختی انتخاب شدند: «استخر»، «اسفهرود»، «اوجان»، «اوجاد»، «بیجار»، «پدمرود»، «چهکند»، «خنک»، «خونیک»، «ریخان»، «نوخان»، «نوخنج» و «نوغاب».

^۱ از این دیه در فرهنگ جغرافیایی ایران با عنوان «آبکشت» یاد شده است (فرهنگ جغرافیایی ایران، ج ۹: ۵).

استخر (Estaxr): روستای «استخر» در دهستان کاهشنگ و حدود ۳۵ کیلومتری شمال خاوری بیرجند قرار دارد. این روستا دارای اقلیم گرم و خشک و منابع آبی محدود است. در لغت‌نامه دهخدا «استخر» واژه‌ای بسیط در نظر گرفته شده که به معنای مکانی مانند آبگیر و تالاب است که در آن آب جمع می‌شود. حسینی فسایی (۱۳۸۸) به شهر استخر در ملک فارس اشاره کرده که به دلیل وجود تالاب بزرگی در دژ استخر این شهر، به این نام خوانده شده است. در برهان قاطع (ج ۱: ۱۲۴) اشاره شده است که واژه «staxra» در اوستا به معنای محکم، قوی و سخت بوده و شهر باستانی استخر در استان فارس به دلیل استحکامات موجود در آن به این نام خوانده شده است. با توجه به اینکه در روستای «استخر» شهرستان بیرجند هم‌اکنون بقایای قلعه‌ای متعلق به دوران صفویه و قاجاریه موجود است، تعبیر بنا و قلعه مستحکم نیز برای دلیل نام‌گذاری این روستا توجیه‌پذیر است.

اسفهرود (Esfahrud): روستای «اسفهرود» در دهستان باقران و حدود ۱۵ کیلومتری جنوب شرقی بیرجند قرار دارد. واژه «اسفهرود» از ترکیب دو اسم «اسفه + رود» تشکیل شده است. «اسفه» همان «اسپه» و یا «سپه» است که به دلیل سهولت تلفظ واج /p/ به /f/ تبدیل شده و به معنی «سپاه» و «لشکر» است. واژه «اسفه» در کتاب تاریخ سیستان نیز به معنای «سپه» به کار رفته است. درباره واژه «اسفه» یا «اسپه» ذکر این نکته نیز ضروری است که در گویش بیرجند حرف صدادار پیش از همخوان سایشی /s/ یا /š/ از دوره باستان تا به امروز باقی مانده اما در گویش معیار از بین رفته است. مرتبط با همین بحث، می‌توان به موارد مشابه دیگری مثل «استاره» و «اُشتر» اشاره کرد که در گویش معیار به صورت «ستاره» و «شتر» تلفظ می‌شوند. واژه «سپاه» بازمانده از ایرانی باستان است و تحول آن به این صورت است:

فارسی نو sepāh > ایرانی باستان spāda (استونزسایفر، ۱۹۱۸: ۸۵).

سیر تحولی «رود» در ترکیب اسفهرود به شرح زیر است:

فارسی نو rud > فارسی میانه rōd > ایرانی باستان rautah (مکنزی، ۱۹۷۱: ۷۲؛ تولمان، ۱۹۰۸: ۱۲۱).

اوجان (Oujān): این آبادی در دهستان شاخن و حدود ۹۰ کیلومتری شمال بیرجند واقع است. «اوجان» شکل معرب «اوگان» است. «او» در نواحی مختلفی از ایران، از جمله این منطقه، گویشی از آب است. «-گان» پسوند مکان‌ساز است که صورتی دیگر از پسوند مکان «-وان» است (نک. کسروی، ۱۳۰۹: ۲۹۸). بدین ترتیب، «اوجان» به معنی محلی است که آب فراوانی دارد.

اوجاد (Oujād): روستای «اوجاد»، واقع در دهستان شاخات، شکل دگرگشته «اوجان» است. به دلیل همگونی جایگاه تولید دو واج /d/ و /n/، در بسیاری از موارد این دو به یکدیگر تبدیل می‌شوند. بنابراین، «اوجاد» معرب از «اوگان» و به معنی منطقه‌ای پر آب است.

^۱ نویسه x در نظام آوانگاری درس‌نامه اوستا اثر رایشلت (Reichelt) برای نمایش آوای /خ/ به کار می‌رود.

^۲ نویسه ḡ در نظام آوانگاری درس‌نامه اوستا اثر رایشلت (Reichelt) برای نمایش آوای /ش/ به کار می‌رود.

^۳ Stonescipher

^۴ Mackenzie

^۵ Tolman

دو جای نام «اوجاد» و «اوجان» صورت‌های معرب واژه «آبگان» هستند و نشان‌دهنده ارتباط عمیق این منطقه با آیین زرتشتی‌اند؛ زیرا در گذشته، ساکنان این منطقه به این آیین اعتقاد داشته‌اند. همان‌طور که در مقدمه گفته شد، در اوستا و به ویژه یشت‌های آن، به تقدس آب و نیز الهه‌های مرتبط با آن، نظیر آناهیتا، پرداخته شده است. بدین ترتیب، این کده‌نام‌ها به پیوند عمیق جامعه با عناصر طبیعی و باورهای مذهبی زرتشتی اشاره دارند.

بیجار (Bijār): روستای «بیجار» در دهستان باقران و حدود ۳۳ کیلومتری جنوب شرقی بیرجند واقع شده است. معنی و ریشه واژه «بیجار» را از زوایای مختلفی می‌توان بررسی نمود.

«بیجار» از ترکیب دو بخش «بی + جار» تشکیل شده است. در این ترکیب، «بی» به معنای نفی و عدم و «جار» به معنی آب روان است (نک. لغت‌نامه دهخدا و فرهنگ معین). بنابراین «بی‌جار» به معنای «بی‌آب» است. هنگام تقطیع واژه «بیجار» به اجزای «بی + جار» می‌توان تعبیر دیگری نیز برای «جار» داشت. در برخی گویش‌های روستایی، واژه «جار» به معنای زمین پست، افتاده و گودتر از دیگر مناطق بکار می‌رود. درواقع، این واژه صورت تازی‌شده «گار» است و به شکل اصلی «گار» نیز در جای‌نام‌ها دیده می‌شود. برای مثال، در اطراف اصفهان آبادی‌هایی مانند «گارماسه» و «گارلادان» وجود دارند (مهریار، ۱۳۹۸). از این‌رو، «بیجار» به معنای محلی بدون زمین مسطح و گود است. این معنی با موقعیت آبادی «بیجار» در بیرجند همخوانی ندارد چراکه این ده از نظر طبیعی در دشت واقع شده است.

همچنین، در زبان کردی به «بید» (بی) و به «زار» (جار) گفته می‌شود، بنابراین می‌توان گفت «بیجار» دگرگون‌شده‌ی کلمه «بیدزار» است (نوبان، ۱۳۶۵). واژه «بیجار» ریشه در زبان پهلوی دارد و با توجه به روابط نزدیک زبان کردی و زبان پهلوی، می‌توان این‌طور استدلال کرد که «بی» از دوران دور و در زمینه‌های مختلف، لهجه‌ای از «بید» (درخت بید) بوده است. همچنین، «جار» پسوند مؤخر امکان و لهجه‌ای از «زار» است که در کتاب ترجمه تاریخ طبری نیز به معنای «زار» به کار رفته است (لغت‌نامه دهخدا). بنابراین، می‌توان نتیجه گرفت که «بیجار» به معنای «بیدزار» است. در اسناد قدیمی که از شهر «بیجار» کردستان یاد شده، نوشتن «بیدجار» رواج داشته است. کده‌نام «بیجار» به معنی «بی‌آب» با موقعیت جغرافیایی گرم و خشک (بیابانی و نیمه‌بیابانی) این منطقه قرابت بیشتری دارد و نسبت به معنی «بیدزار» منطقی‌تر ارزیابی می‌گردد.

پدمرود (Padamrud): روستای «پدمرود» در دهستان شاخن قرار دارد و از ترکیب دو بخش «پدم» + «رود» تشکیل شده است. بخش اول ترکیب به واژه Paōim^۲ برمی‌گردد که حالت مفعولی مفرد واژه ایرانی باستان Paōi به معنی «مسیر» و «راه» است (کنت،^۱ ۱۹۵۳: ۱۹۵؛ تولمان، ۱۹۰۸: ۱۹۰۸). معنای قسمت دوم، واژه «رود»، واضح است و سیر تحولی آن در توضیح روستای اسفهرود بیان شد. بنابراین، «پدمرود» به معنی «مسیر رود» است.

^۱ نویسه ژ در نظام آوانگاری درس‌نامه اوستا اثر رایشلت (Reichelt) برای نمایش آوای /ج/ به کار می‌رود.

^۲ نماد θ در نظام آوانگاری درس‌نامه اوستا اثر رایشلت (Reichelt) نشانگر آوای «س ددانی» است که نمونه بارز آن در زبان انگلیسی، یکی از تلفظ‌های ترکیب «th» است؛ مانند آنچه که در تلفظ کلماتی مثل think و teeth شنیده می‌شود. این آوا در زبان فارسی نو وجود ندارد و به همین دلیل نویسه‌ای معادل آن در الفبای فارسی تعریف نشده است.

چهکند (Čahkand): در بخش مرکزی بیرجند دو آبادی به نام «چهکند» وجود دارد؛ یکی در دهستان باقران و دیگری در دهستان فشارود. «چهکند» مرکب از دو بخش «چه» + «کند» است. «کند» از ریشه $\sqrt{kan}$ فارسی باستان به معنی کندن و حفر کردن مشتق شده است (کنت، ۱۹۵۳: ۲۰۸). برای واژه «چهکند» چندین معنی محتمل است: «چه» همان چاه است و «کند» از مصدر کندن. بنابراین، «چهکند» یعنی منطقه‌ای که در آن چاه‌ها و قنات‌های بسیاری حفر شده است. همچنین، «چه» می‌تواند شکل تحول‌یافته «شه» یا «شاه» باشد که در این صورت ترکیب «چهکند» به معنی مکانی است که شاه آن را ساخته است و یا اینکه، «چه» < «شه» به معنی اصلی، مهم و بزرگ است و «کند» به مسیری که توسط آب کنده‌شده، مانند رود، اشاره دارد، در این صورت «چهکند» به معنای رود بزرگ است. با توجه به موقعیت بیابانی و ارزش آب در این منطقه، معنی ابتدایی یعنی «محلی که در آن چاه‌ها و قنات‌های بسیاری حفر شده است»، قابل قبول‌تر است.

خنک (Xong): نام «خنک» به‌عنوان یک واژه جغرافیایی در جای‌جای ایران و به‌ویژه خراسان جنوبی به چشم می‌خورد. تنها در بخش مرکزی بیرجند سه روستا به نام «خنک» وجود دارد؛ آبادی‌های «خنک بالا» و «خنک پایین» در دهستان باقران و روستای «خنک» در دهستان القورات. جای‌نام «خنک» مشتق از دو بخش «خن» + پسوند «-گ» است. «خن» صورتی دیگر از واژه xān فارسی میانه است که از ریشه فارسی باستان $\sqrt{kan}$ به معنی کندن و حفر کردن مشتق شده است (کنت، ۱۹۵۳: ۱۷۸؛ مکنزی، ۱۹۷۱: ۹۴). امروزه نیز در فرهنگ‌های لغت مختلف اعم از برهان قاطع، آندراج، دهخدا، معین و عمید برای واژه «کان» معنای خاستگاه، سرچشمه، معدن و انبار (هم برای آب و هم برای سایر مواد زیرزمینی مثل فلزات) ذکر شده است. «خان و خانی» در اوستا نیز به معنای چشمه آورده شده است. «خن» در اوستا به معنی چشمه بسیار آمده و در گزارش پهلوی اوستا به «خان» یعنی چشمه گردانیده شده است. همچنین در اوستا «خینه» به معنی چشمه‌ای آمده که در گزارش پهلوی به «آپ خانیک» (آب چشمه‌ای) گردانیده شده است (افشار سیستانی، ۱۳۸۲: ۳۱۰). در برهان قاطع «خانی» به معنی حوض و چشمه آب آمده است (نک. برهان قاطع، ۱۳۷۶: ۷۰۹). امروزه نیز در گویش طبری چشمه را «خونی» و در کردی «کانی» یا «کهنی» می‌گویند (افشار سیستانی، ۱۳۸۲). در نتیجه، «خن» نشانگر یک منبع آبی است مثل چشمه یا رود و یا جایی که به‌منظور دسترسی به آب حفر شده است مانند قنات و چاه. علاوه بر این، «خن» صورتی محلی از «خن» به معنای خانه است (برهان قاطع، ج ۲: ۷۷۱). سیر تحولی واژه خانه بدین شرح است: فارسی نو xāne > فارسی میانه xānag > از ریشه $\sqrt{kan}$ فارسی باستان به معنی کندن و حفر کردن (کنت، ۱۹۵۳؛ نیبرگ^۲، ۱۹۷۴). همان‌طور که مشاهده می‌شود /g/ پایانی فارسی میانه در فارسی دری حذف شده است. «خن» به معنی مظهری از آب چون چشمه یا قنات، منطقی‌تر ارزیابی می‌شود و با شرایط طبیعی روستا به‌خوبی سازگار است چراکه «خنک» به‌عنوان یک روستای پر آب شناخته می‌شود و دارای منابع آبی بیشتری نسبت به روستاهای هم‌جوار است. پسوند «-گ» در زبان فارسی کارکردهای متنوعی دارد. یکی از مهم‌ترین کارکردهای آن اشاره به مکان است. یکی دیگر از کارکردها،

^۱ نویسه č در نظام آوانگاری درس‌نامه اوستا اثر رایشلت (Reichelt) برای نمایش آوای /چ/ به کار می‌رود.

^۲ Nyberg

بیان مفهوم تصغیر یا کوچک‌سازی است. هر یک از این کارکردها در ترکیب خنگ می‌تواند قابل قبول باشد. با توجه به اینکه واژه مورد بحث، نوعی جای نام است، پسوند «-گ» به عنوان پسوند مکان ساز منطقی تر ارزیابی می‌شود.

خونیک (Xunik): بسامد جای نام «خونیک» در این استان به طرز چشمگیری بالاست. به طور خاص، در بیرجند می‌توان به موارد زیر اشاره کرد: «خونیک» (باقران، جنوب)، «خونیک» (باقران، شرق)، «خونیک» (باقران، شمال)، «خونیک» (القورات)، «خونیک جیجک» و «خونیک زیرک» (کاهشنگ). «خونیک» مشتق از دو بخش «خونی» + پسوند مکان یا تصغیر «-ک» است. ذیل توضیحات کده نام «خنگ» بیان شد که «خونی» از ریشه $\sqrt{kan}$ فارسی باستان نشأت می‌گیرد و به جایی که به منظور رسیدن به آب حفر شده اشاره دارد (تولمان، ۱۹۰۸: ۸۰). همچنین، «خونیک» صورتی دیگر از واژه «خانیک» $xanīg$ فارسی میانه، به معنی چشمه، است و در متون پهلوی چون زندوهمن یسن، ارداویرافنامه و زادسپرم به کاررفته است (راشد محصل، ۱۳۶۶؛ راشد محصل، ۱۳۷۰؛ ژینیو، ۱۳۹۰). در این جای نام، واژه «خون» به «خانه» نیز می‌تواند اشاره داشته باشد اما به معنی «مظهری از آب» از مقبولیت بیشتری برخوردار است؛ زیرا در منطقه کم آب بیرجند، تمامی کده نام‌های حاوی واژه «خونیک» در نواحی کوهستانی و در جوار چشمه سارها واقع شده‌اند.

ریخان (Reyxān): روستای «ریخان» در دهستان کاهشنگ و حدود ۳۵ کیلومتری شمال شرقی بیرجند واقع شده است. این واژه مرکب از دو بخش «ری + خان» است. واژه «ری» در بسیاری از جای نام‌های ایران و جهان دیده می‌شود. مرتضی مومن زاده (۱۴۰۲) به کاربرد وسیع واژه «ری» پرداخته و نشان داده است که واژه «ری» معمولاً با واژه‌های مظهر آب مثل رود، قنات، چشمه و غیره همراه است. بنابراین، خود واژه «ری» نیز به معنی مظهری از آب، مانند قنات، رود، تالاب و غیره می‌باشد. در این صورت، «ریشه هندواروپایی آن ser است که به معنی حرکت کردن و جاری شدن است» (نورایی، ۲۰۲۲: ۱۳۱). کلمه رود و river نیز از همین ریشه نشأت گرفته‌اند. «خان» نیز در این ترکیب، واژه‌ای پهلوی از ریشه $\sqrt{kan}$ فارسی باستان است و بیانگر مظهری از آب است (کنت، ۱۹۵۳: ۱۷۸؛ مکنزی، ۱۹۷۱: ۹۴). همچنین، «خان» می‌تواند همان خانه باشد که در این صورت «ریخان» به معنی رودخانه است.

نوخان (Noxān): کده نام «نوخان» در دهستان القورات، واژه‌ای مرکب از صفت «نو» + اسم «خان» است. واژه پهلوی «خان» به معنی جلوه‌ای از آب مثل چشمه، رود، قنات و یا چاه می‌باشد. بنابراین، «نوخان» به معنی «چشمه یا قناتی نو» است.

نوخنج (Noxonj): دیه «نوخنج» در دهستان باقران واقع است و از نظر ساخت واژی، به عنوان یک واژه مشتق مرکب از ترکیب صفت «نو»، اسم «خُن» به همراه پسوند مکان ساز «-ج» تشکیل شده است. در این ترکیب «خنج» صورت معرب «خنگ» است چرا که در بسیاری موارد تبدیل واج «گ» به «ج» رخ داده است. بدین ترتیب، «نوخنج» به معنی «خنگ نو» است و به مظهر آبی نو و جدیدی اشاره دارد (حیدری و برآبادی، ۱۴۰۰).

^۱ Nourai

^۲ جزئیات بیشتر در این باره در تحلیل نام روستای «خنگ» ارائه شده است.

نوغاب (Noqāb): روستاهایی بانام «نوغاب» در جای‌جای این استان مشاهده می‌شوند. به‌طور خاص، در بیرجند روستاهای «نوغاب» (دهستان کاهشنگ)، «نوغاب چیک» (دهستان شاخات) و «نوغاب افضل آباد» (دهستان فشارود) قابل ذکرند. از نظر ساخت‌واژی، «نوغاب» به‌عنوان یک واژه مرکب از ترکیب صفت «نوغ» و اسم «آب» تشکیل شده است. جابه‌جایی دو حرف «ق» و «غ» در نام این آبادی، اهمیتی ندارد زیرا در این منطقه همچون بسیاری از جای‌نام‌های دیگر این سرزمین، این دو حرف یکسان تلفظ می‌شوند و ممیز معنا نیستند. همچنین، صورت «نوقاب» نیز در کتاب *جغرافیای تاریخی خراسان در تاریخ حافظ ابرو* آمده است که دلیل دیگری بر این مدعاست. تبدیل واج /g/ به /q/ در بسیاری از موارد رخ داده است (ابوالقاسمی، ۱۳۸۳). «نوغ» صورت معرب «نوگ» فارسی میانه به معنی نو و جدید است.

فارسی نو no > فارسی میانه nōg (ژینیو، ۱۳۹۰: ۴۰) > اوستایی nava: تازه، نو (نورایی، ۲۰۲۲: ۱۰۸).
بنابراین، «نوغاب» به معنی «چشمه نو» یا «قنات جدید» است.

شیب‌جای‌نام‌ها

به جای‌نام‌هایی که در آن‌ها از واژه‌های مرتبط با ناهمواری‌های سطح زمین استفاده شده باشد، شیب‌جای‌نام گفته می‌شود. روستاهای «اسنان»، «القور»، «پسپتنگ سفلی»، «پسوج»، «تاج کوه»، «تنگل»، «زینی»، «ساقدر» و «قلعه کوه» نمونه‌هایی از مکان‌هایی هستند که نام آن‌ها به پستی‌ها و بلندی‌ها اشاره دارد. این جای‌نام‌ها بازتابی از تعامل انسان با محیط طبیعی و شناخت آن‌ها از زمین پیرامون‌شان است.

اسنان (Asnān): نام آبادی «اسنان»، واقع در دهستان شاخات، مشتق از دو بخش «اسن» + «-ان» است. واژه «اسن» از asan و aθaⁿga فارسی باستان به معنای «سنگ» آمده است (کنت، ۱۹۵۳: ۱۶۶ و ۱۷۳). پسوند «-ان» نیز به عنوان پسوند نسبت در اینجا به کار رفته است. بنابراین، می‌توان معنی «اسنان» را چنین تفسیر کرد: «محلی محکم و استوار که از سنگ تشکیل شده است» یا به بیان دیگر، «منطقه‌ای که به دلیل وجود سنگ‌های سخت و محکم شهرت دارد». در نتیجه، این نام به ویژگی‌های جغرافیایی این روستا اشاره دارد و بیانگر استحکام و استواری زمین و موقعیت کوهستانی آبادی است.

القور (Alqur): روستای «القور» در دهستان القورات و حدود ۳۰ کیلومتری شمال شرقی بیرجند واقع شده است. بنابر روایتی، واژه «القور» مرکب از دو کلمه «اول» و «قری» به معنای «نخستین روستا» می‌باشد که امروزه بر اثر کثرت استعمال، القور گفته می‌شود (آخوندی و شاطری، ۱۳۹۸: ۱۰۴). با این حال، این روایت از صحت کافی برخوردار نیست زیرا دیار القور دارای قدمتی طولانی است و نام‌گذاری بیشتر آبادی‌های این منطقه پیش از ورود اسلام به این سرزمین صورت گرفته‌اند. با بررسی کتب تاریخی و جغرافیایی قدیمی‌تر می‌توان دریافت که واژه «القور» در گذشته با املای متفاوتی، «الغور»، وجود داشته و از نیمه دوره قاجار غالباً به شکل «القور» نوشته می‌شده است. قدیمی‌ترین مدرک نوشته‌شده در این باره، کتاب *جغرافیای تاریخی حافظ ابرو* است که در قرن هشتم هجری تألیف شده و کلمه «الغور» را شامل می‌شود. این موضوع نیز دلیل دیگری بر رد عربی بودن ریشه این واژه است. محمدتقی راشد محصل بر این باور است که کلمه «القور» از دو جزء تشکیل یافته که جزء نخست از واژه «هره

hara» در اوستایی به معنای «کوه» و جزء دوم از واژه «غور» تحول یافته «گور» فارسی باستان که در لغت فرس به معنای «دشت» آمده، گرفته شده است. این معنی با موقعیت جغرافیایی منطقه همخوانی دارد.

پسپتنگ سفلی (Paspateng soflā): «پسپتنگ سفلی» ده کوچکی است که در منطقه‌ای کوهستانی و معتدل واقع شده است. این روستا در دهستان باقران و حدود ۳۳ کیلومتری جنوب شرقی بیرجند قرار دارد. «پسپتنگ سفلی» به عنوان یک واژه مرکب از بخش‌های «پس» + «پ» + «تنگ» + «سفلی» تشکیل شده و به معنای «پس تنگ پایین» یا «پشت تنگ پایین» است. در این ساختار، واج میانی /p/ به منظور تسهیل در تلفظ افزوده شده است.

پسوج (Posuj): روستای «پسوج» یا «پسوج» در دهستان القورات و حدود ۲۰ کیلومتری شمال غربی بیرجند واقع شده است. پسوج از واژه ایرانی باستان pāskui به معنی پشت و عقب نشأت می‌گیرد (کنت، ۱۹۵۳: ۲۱۱). محلی‌ها اغلب این جای نام را /posuk/ تلفظ می‌کنند. با توجه به ریشه واژه و همچنین موقعیت جغرافیایی این آبادی، «پسوج» یا «پسوک» به معنی «پس کوه» یا «پشت کوه» است.

تنگل (Tangal): در خراسان جنوبی، به ویژه در مناطق کوهستانی، نام روستاهایی با عنوان «تنگل» به وفور یافت می‌شود. در بخش مرکزی بیرجند، چهار نمونه بارز از این روستاها وجود دارد: «تنگل پایین»، «تنگل بهدان»، «تنگل علی‌بیک» (در دهستان باقران) و «تنگل بالا» (در دهستان القورات). با توجه به معنایی که در ادامه برای «تنگل» ارائه می‌شود، به وضوح می‌توان فهمید که چرا این نام در منطقه‌ای با ویژگی‌های طبیعی کوهستانی همانند خراسان جنوبی فراوان است. در گویش بیرجندی، واژه «تنگل» به معنای دره باریک یا فاصله‌ای اندک میان دو کوه است که آب از آن عبور می‌کند و جریان دارد (رضایی، ۱۳۷۳).

زینی (Zini): آبادی «زینی» در دهستان باقران و حدود ۲۰ کیلومتری بیرجند واقع است. در بسیاری از آیین‌ها و فلسفه‌های روحانی چون مهرپرستی و تصوف، هفت مرتبه عرفان به عنوان مراحل که انسان باید برای نیل به کمال و رشد روحانی از آن‌ها عبور کند، توصیف می‌شود. در برخی از منابع تاریخی و دینی قدیم، لفظ «زینه» برای اشاره به هر یک از این مراحل به کار رفته است (رجایی بخارایی، ۱۳۹۰). واژه‌نامه‌های مختلف، از جمله لغت‌نامه دهخدا و فرهنگ معین، معنی درجه، پله و پلکان را برای «زینه» ارائه کرده‌اند. «در گویش بیرجند نیز، «زینه» به همین معنی به کار می‌رود» (ایوانف، ۱۳۹۱: ۲۱۵). با توجه به این که بسیاری از جای‌نام‌های موجود در این منطقه کهن، به روایات و آیین‌های باستانی مرتبط هستند و همچنین شکل روستا که در شیب ساخته شده، می‌توان گفت که نام «زینی» به معنی درجه، پله و پلکان مورد تأیید است و به خوبی با ویژگی‌های طبیعی آبادی همخوانی دارد.

ساقدر (Sāqdar): این روستا در دهستان شاخانات و حدود ۸۰ کیلومتری بیرجند قرار دارد. کده نام «ساقدر» مرکب است و از دو بخش «ساق» + «در» تشکیل شده است. نام روستا به موقعیت جغرافیایی و جانمایی روستا که در میان دو رشته ارتفاعات واقع شده اشاره دارد و به معنی «ساق دره» یا «میان دره» می‌باشد. به مرور زمان، این نام به «ساقدر» تغییر یافته است (سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی استان خراسان جنوبی، ۱۳۹۸).

گیاه‌جای نام‌ها

گیاه‌جای نام‌ها به تنوع گونه‌های گیاهی در مناطق مختلف جغرافیایی اشاره دارند و نقش مهمی در بازتاب ویژگی‌های زیست‌محیطی هر منطقه ایفا می‌کنند. در ادامه، تحلیل زبان‌شناختی و ریشه‌شناختی کده‌نام‌های روستایی که در آن‌ها از نام گیاهان استفاده شده است، ارائه می‌شود تا ارتباط میان نام‌گذاری‌ها و پوشش گیاهی منطقه به صورت دقیق‌تری بررسی گردد.

بیدسک (Bidesk): روستای «بیدسک» در دهستان القورات قرار دارد و نام آن مشتق است از دو بخش اسم «بید» + پسوند «اسک». بخش اول واژه به درخت بید اشاره دارد. «پسوند «اسک» یا «اشک» پسوند تصغیری است که برای نام حیوانات و گیاهان به کار می‌رود. مثلاً گنجشک، زرشک. حالت تصغیری آن در واژه مورشک فارسی ادبی مورچه آشکار است. اغلب در مورد نام مکان‌ها هم به کار می‌رود مثل دهشک (از واژه ده)، بیدشک (از واژه بید) و ...» (ایوانف، ۱۳۹۱: ۳۹).

رزگ (Razg): این آبادی در دهستان باقران قرار دارد و نام آن واژه‌ای مشتق از دو بخش اسم «رز» + پسوند مکان‌ساز «-گ» است. در برهان قاطع در معنی «رز» آمده است: «درخت انگور باشد و به معنی انگور هم آمده است - و هر باغ را گویند عموماً و باغ انگور را خصوصاً» (برهان قاطع، ۱۳۷۶، ج ۲: ۹۴۴). دیه «رزگ» دارای تاکستان‌های بسیاری است و از محصولات مهم این منطقه نیز انگور است.

با توجه به کهن بودن این آبادی، ذکر نکته پیش‌رو در ارتباط با کاربرد واژه انگور در نام‌گذاری مکان‌ها نیز حائز اهمیت است. انگور و درخت آن در ایران باستان دارای جایگاه ویژه‌ای بودند و به‌عنوان نماد زندگی، باروری، خرد و جاودانگی شناخته می‌شدند. مردم آن زمان، محصولات کشاورزی از جمله انگور را به معابد می‌بردند و به خدایان تقدیم می‌کردند تا از برکت و نعمت بیشتری بهره‌مند شوند. در متون کهن دینی ایرانی بیان شده است که در ابتدای خلقت و پس از مرگ نخستین جانور، که به گاو یکتا مشهور است، در سرزمین ایران‌ویج (مرکز جهان ایرانی) و در کنار رود افسانه‌ای داییتی، از پیکر آن گاو گیاهان متنوعی پدید آمدند که تاک نیز یکی از آن‌ها به شمار می‌آید (فرنبغ دادگی، ۱۳۸۰). در اسطوره‌ها و آیین‌های ایرانی، انگور مظهر خون و از این‌رو نمادی از نیروی اصلی حیات است (یاحقی، ۱۳۹۱: ۱۷۰).

رزوک (Razuk): روستای «رزوک» در دهستان شاخات قرار دارد و نام آن واژه‌ای مشتق است و از دو بخش اسم «رز» + پسوند تصغیر «-وک» که در گویش بیرجندی پسوندی معمول است، تشکیل شده است. «رزوک» نیز از همان ریشه «رز» یعنی انگور می‌باشد. وجود تاکستان‌های فراوان در آنجا مؤید این مطلب است.

سورگ (Surg): روستای «سورگ» در دهستان باقران واقع شده و نام آن واژه‌ای مشتق است و از دو بخش اسم «سور» + پسوند مکان «-گ» تشکیل شده است. در واژه‌نامه‌ها ذیل مدخل واژه «سور» معانی مختلفی ذکر شده است؛ یکی از معانی آن «درختی همیشه‌سبز از رده مخروطیان» است. برای نمونه، یکی از معانی «سور» در فرهنگ معین ازین قرار است: «درختی است از رده مخروطیان که دارای برگ‌های سوزنی‌طویل و همیشه‌سبز است. بیش از هزار سال عمر می‌کند. پوست این درخت قرمز و میوه‌هایش نیز قرمز تند و بیضی‌شکل‌اند. چوبش نیز قرمز است و زود صاف و پرداخت می‌شود. پاجوش‌های این درخت را معمولاً برای تکثیر به کار می‌گیرند». در این صورت،

«سورگ» می‌تواند به معنی محلی باشد که درختان سرسبزی دارد و چنین نیز هست و از آبادی‌های سرسبز بیرجند به شمار می‌رود.

معنی دیگری که در مدخل واژه «سور» در فرهنگ‌های مختلف واژگان آمده، جشن، شادمانی و سرور است. سور بدین معنی ریشه در ایرانی باستان دارد و سیر تحولی آن به صورت زیر است:

sur > پهلوی sūr > اوستایی sūirya, sūr (پاشنگ، ۱۳۷۰: ۳۸۰؛ مکنزی، ۱۹۷۱: ۷۸).

واژه اوستایی «سور» از ریشه هندواروپایی $\sqrt{Keu}$ به معنای درخشیدن و روشنایی آمده است و مفهوم جشن و شادمانی نیز از این معنا استخراج شده است (پوکورنی، ۱۹۵۹؛ نورایی، ۲۰۲۲). درواقع، جشن‌ها و میهمانی‌ها از دوران باستان تاکنون با آتش‌بازی و روشنایی همراه بوده‌اند و به همین سبب «سور» معنای این نوع فعالیت‌ها به خود گرفته است. بدین ترتیب، «سورگ» را می‌توان «محل سرور» یا «دژ شادمانی» تعبیر کرد که با اقلیم و آب‌وهوای خوش این آبادی متقارن است. همچنین، استدلال واژه «سور» به معنای آتش و روشنایی نیز با زیست‌زرتشتیان در این منطقه هم‌خوانی دارد و می‌توان «سورگ» را آتشکده و یا محلی که در آن آیین زرتشتی انجام می‌گرفت، تفسیر کرد.

فریز مرغ (Fariz marq): روستای «فریز مرغ» در دهستان باقران واقع شده و نام آن ترکیب دو بخش اسم «فریز» + اسم «مرغ» تشکیل شده است. هر دو بخش کلمه به نوعی علف هرز اشاره دارند که معمولاً کنار نهادهای آب و زمین‌های کشاورزی می‌روید و در برهان قاطع این گونه توصیف شده‌اند: «گیاهی است در نهایت سبزی و تازگی که از خوردن آن دواب فربه شوند» (برهان قاطع، ج ۳: ۱۴۸۳). بنابراین، نام این روستا به معنای چمن‌زار و مرغ‌زار است (زمانی‌پور، ۱۳۹۷).

در منطقه مورد مطالعه، دو واژه «فریز» و «مرغ» در نام چندین روستای دیگر هم دیده می‌شوند که از جمله آن‌ها می‌توان به آبادی‌های «مافریز» و «مرغزار» (القورات)، «فریزنوک» و «مرغ» (باقران) و «فریز» (فشارود) اشاره کرد. **کندر (Kondor):** آبادی «کندر» در دهستان فشارود و حدود ۵۰ کیلومتری بیرجند قرار دارد. این آبادی نام خود را از گیاه کندر گرفته است. گیاه کندر در اقلیم‌های گرم و خشک رشد می‌کند و به شرایط بیابانی و نیمه‌بیابانی سازگار است. روستای کندر نیز چنین اقلیمی دارد و تحت تأثیر آب‌وهوای کویری اختلاف فاحشی بین فصل‌های تابستان و زمستان آن وجود دارد. این شرایط اقلیمی، محیط مناسبی برای رشد کندر فراهم می‌کند.

گازار (Gāzār): روستای «گازار» در دهستان شاخات قرار دارد و از نظر زبانی می‌توان آن را صورت تغییر یافته «گزار» (مشتق از «گز» + «زار») و به معنی محلی که در آن گز زیاد است، در نظر گرفت. در کنار رودخانه این آبادی گیاه گز به وفور یافت می‌شده است. علاوه بر این روستا، آبادی‌های «دره گزان سفلی» (دهستان القورات)، «گزوک بالا»، «گزوک پایین» و «چشمه گزو» (دهستان باقران)، «قطار گز» (دهستان فشارود) و «گزیک» (دهستان کاهشنگ) نیز واژه «گز» را در نام خود دارا هستند و گیاه‌جای نام تلقی می‌شوند.

¹ Pokorny

گز، درختچه همیشه‌سبز، در خاک‌های کم‌باران و تنش‌های آبی دوام می‌آورد و به جلوگیری از فرسایش خاک کمک می‌کند. این گیاه در بیشتر نقاط ایران می‌روید، اما در فرهنگ و ادبیات خاوران، ارتباط خاصی با زندگی مردم دارد. نام «گز» در نام‌گذاری مناطق و آبادی‌های شرق کشور بسیار به چشم می‌خورد که مواردی از آن‌ها در شهرستان بیرجند ذکر شدند. به‌منظور صحت بیشتر این ادعا، چند نمونه از استان‌های دیگر خبطه شرق نیز ارائه می‌شود. برای مثال «بشگر» و «گزیک» (خراسان جنوبی)، «شورگز» و «ده گزی» (کرمان)، «گزکی» (سیستان و بلوچستان)، «درگز» (خراسان رضوی) و غیره. امید است مواردی که در ادامه ارائه می‌شود، به‌نوعی توجیه‌گر بسامد بالای کاربرد گز در نام‌گذاری آبادی‌ها و مناطق مختلف، به‌ویژه در خاوران ایران باشد.

گز در فرهنگ و باورهای زرتشتیان جایگاه ویژه‌ای دارد. به‌عنوان مثال، قزوینی که در پایان قرن نهم می‌زیسته، در مورد آتشکده‌ای در کرکویه سیستان می‌نویسد که خادمان آتشکده «با انبری از سیم خام چوب‌های گز را که به‌اندازه یک وجب بریده‌شده است گاه‌به‌گاه درون آتشگاه می‌افکندند». در مراسم یسنه زرتشتیان در یزد، هنوز از شاخه‌های گز به‌عنوان برسم استفاده می‌شود (شمیسا، ۱۳۷۶: ۳۵). در برهان قاطع نیز در توضیح برسم آمده است: «برسم شاخه‌های باریک بی‌گره باشد، به مقدار یک وجب که آن را از درخت هوم ببرند و آن درختی است شبیه به درخت گز، و اگر هوم نباشد درخت گز و الا درخت انار» (برهان قاطع، ج ۱: ۲۶۶). همچنین، «گزهای کهن و تنومند در جنوب ایران حکم چنار را دارد و مقدس است و در امامزاده‌ها به آن دخیل می‌بندند. این رسم در حوالی کرمان و اسفراین دیده‌شده است.» (شمیسا، ۱۳۷۶: ۳۵). افزون بر این، از دیرباز از گیاه «گز» برای ساختن تیر جنگی استفاده می‌شده زیرا چوب آن بسیار مقاوم و سخت است و ترکه‌های راست و مستقیم دارد. «تیر گز» یا «تیر گزین» در ادبیات ایران بسیار معروف است (رضایی، ۱۳۸۱). فردوسی در شاهنامه به حقایق تاریخی پیرامون گز و گزپرستان اشاره کرده است. این گزپرستان، مردمی بودند که در دوران قدیم به پرستش گز و ارتباط آن با خورشید و مهر اعتقاد داشتند. در داستان معروف رستم و اسفندیار نیز، تیر کارساز رستم از چوب گز ساخته‌شده است (شمیسا، ۱۳۷۶). «گز» در گویش بیرجندی معنی دیگری نیز دارد: «شاخه‌ها و ترکه‌ها و پاجوش‌های درخت‌ها (به‌ویژه درخت انار) را «گز» می‌نامند» (رضایی، ۱۳۸۱: ۳۰۵).

تعبیر دیگری نیز می‌توان برای کده‌نام «گازار» داشت. در شاهنامه از مردی رخت‌شور بنام «گازر» نام برده شده است. این شخصیت در بخش‌های ۲، ۳ و ۶ پادشاهی همای چهارزاد حضور دارد. برای نمونه، بیت زیر ارائه‌شده است:

چو بیگاه گازر بیامد ز رود بدو جفت او گفت هست این درود
که بازآمدی جامه‌ها نیم‌نم بدین کارکرد از که یابی درم

در گذشته به افرادی که به شغل رخت‌شویی مشغول بودند، گازر گفته می‌شد. شغل «گازر» در کازرون به شستن ریسمان‌های کتانی اختصاص داشته است (زارع، ۱۳۸۷). در یزد نیز، پیشه گازری به سفید کردن نخ برای پارچه‌بافی اشاره داشته است (بشارت، ۱۳۸۴).

جانور جای نام‌ها

جانور جای نام‌ها اسامی جغرافیایی هستند که از نام حیوانات، پرندگان و حشرات الهام گرفته شده‌اند و معمولاً بیانگر ویژگی‌های ظاهری منطقه یا حضور آن جاندار در آن مکان هستند. در بیرجند چند روستا با چنین نام‌هایی وجود دارد که نشان‌دهنده ارتباط زیستی مردم با محیط طبیعی اطرافشان است. از جمله این روستاها می‌توان به «اسبان» (دهستان فشارود)، «بزقوچ بالا» و «بزقوچ پایین» (دهستان کاهشنگ)، «تگ اشتران» (دهستان باقران) و «ورقنه» (دهستان شاخات) اشاره کرد. در ادامه برای روستاهای «تگ اشتران» و «ورقنه» تحلیل زبان‌شناختی و ریشه‌شناختی صورت پذیرفته است.

تگ اشتران (Tag-e Oštorān): «تگ اشتران» ده کوچکی است که در دهستان باقران و حدود ۲۵ کیلومتری جنوب شرقی بیرجند قرار دارد. از نظر ساخت واژی، این کده نام مشتق مرکب است و از بخش‌های «تگ» + «اشتر» + پسوند «-ان» تشکیل شده است. «تگ» به معنای زمین گود و انتها است. واژه «اشتران» و «اشتر» در جای نام‌های فراوانی به کار رفته است که یکی از معروف‌ترین آن‌ها «اشتران کوه» زاگرس است. در غرب ایران، روستا «اشتران» شهرستان تویسرکان استان همدان و «اشتران آباد» شهرستان بانه کردستان نیز قابل ذکرند. همچنین، در شرق کشور دو قنات «اشتر» و «اشتر آباد» در روستاهای سبزواری وجود دارد. در مرکز نیز، روستاهای «اشترک» استان یزد و «اشتر آباد» اصفهان وجود دارند. بسامد بالای کاربرد واژه «شتر» در جای جای ایران نشان‌دهنده ارزش و احترامی است که مردم برای این حیوان قائل بوده‌اند. «در نزد آریاییان [شتر] بسیار عزیز و گرامی بوده است و موجب افتخار خود می‌دانستند که خویش را یا بزرگان خویش را به این نام منسوب دارند چنانکه در نام زردشت، پیامبر کهن پارسی، نیز آمده است» (مهریار، ۱۳۹۸: ۳۹۹). صورت اوستایی این واژه uštra (اوشترا) است (استونز سایفر، ۱۹۱۸: ۳۸). در گویش بیرجندی حرف صدادار پیش از همخوان سایشی /s/ یا /š/ از دوره باستان تا به امروز باقی مانده اما در گویش معیار از بین رفته است؛ مثل همین واژه «اُشتر» که در گویش معیار «شتر» گفته می‌شود. پسوند «-ان» می‌تواند پسوند مکان یا جمع باشد که در هر حال جای نام «اشتران» به معنی منطقه یا جای شترها است.

ورقنه (Varqane): روستای «ورقنه» در دهستان شاخات و حدود ۸۰ کیلومتری بیرجند قرار دارد. واژه «ورقنه» ممکن است ریشه در واژه ایرانی باستان varkāna به معنی «سرزمین گرگ‌ها» داشته باشد (کنت، ۱۹۵۳: ۲۰۶). اگر «ورقنه» را واژه‌ای مرکب در نظر بگیریم از دو بخش «ور + قنه» تشکیل شده است. بخش اول، «ور» در زبان اوستایی به معنی «پناهگاه» و «قلعه» است (رایشلت، ۱۹۱۱: ۲۵۹). بخش دوم «قنه» از ریشه $\sqrt{kan}$ فارسی باستان به معنی «کندن» و «ساختن» مشتق شده است (کنت، ۱۹۵۳: ۲۰۸). بنابراین، «ورقنه» به معنای «محل یا سرزمینی که به عنوان قلعه یا پناهگاه ساخته شده است»، استنتاج می‌شود.

¹Reichelt

کیهان جای نام‌ها

توجه به آسمان و عناصر آن مانند ماه، خورشید و ستارگان، از دیرباز با حیات آدمیان عجین بوده است. خورشیدپرستی کیش تمام اقوام و ملل بوده و در ایران باستان نیز مهر یا میترا به عنوان ایزد خورشید، جایگاه رفیعی داشته است. قدیمی‌ترین سند درباره ایزد مهر به گل‌نوشته‌ای از سه قرن پیش از میلاد برمی‌گردد که در آن مهر، خدای عهد و پیمان است و پادشاهان به او سوگند می‌خورده‌اند (حامی، ۱۳۵۵). مهریان مهر را ایزد فروغ و زاییده روشنایی می‌دانستند و او را در مهرابه‌ها نیایش می‌کردند (جوادی، ۱۳۸۶).

ماه نیز به دلیل تغییرات ظاهری و چرخه‌هایش، برای انسان‌های نخستین جذاب بوده و آن را با چرخه تولد، زندگی و مرگ مرتبط می‌دانسته‌اند (الیاده، ۱۳۷۲: ۱۶۲). شباهت هلال ماه به شاخ گاو باعث شده ماه نماد باروری و حافظ چارپایان تلقی شود. در یشت‌های اوستا آمده است که گیاهان به سبب گرمای ماه می‌رویند و ماه سبزی رویاننده و آبادکننده توصیف شده است: «هنگامی که ماه روشنایی بتابد همیشه در بهار گیاه سبز از زمین بروید، من می‌ستایم ماه حامل نژاد ستوران را.... سودمند، سبزی رویاننده، آبادکننده، به درمان دهنده را» (پورداوود، ۱۳۷۷: ۳۲۳). در تمدن‌های پیش از آریایی، ماه به عنوان ایزدبانوی باروری بانام‌هایی چون «سین» و «نانا» شناخته می‌شد. ایلامی‌ها خدای ماه را «سین» می‌نامیدند و هلال ماه نماد او بود (بیانی، ۱۳۶۳). در میان اقوام آریایی که در هزاره دوم پیش از میلاد به فلات ایران مهاجرت کردند، پرستش ماه به شکل نماد ایزدبانو آناهیتا ادامه یافت (آورزمانی، ۱۳۹۰). اهمیت اجرام آسمانی در فرهنگ ایران باستان نه تنها در اسطوره‌ها، آیین‌ها، هنرهای تصویری و ادبیات، بلکه در نام‌گذاری مکان‌ها نیز تداوم یافته است. نمونه بارز این استمرار را می‌توان در نام روستاهایی از منطقه بیرجند مشاهده کرد که واژه «ماه» (آبادی‌های «ماسن»، «ماهوک»، «ماهوسک» و «مهیاباد» در دهستان القورات) و «خورشید» (آبادی «خراشاد» واقع در دهستان باقران) در نام آن‌ها به کاررفته است. این نام‌گذاری‌ها، نشان‌دهنده پیوند عمیق میان طبیعت، اسطوره و هویت محلی مردم این سرزمین است.

خراشاد (Xorāšād): واژه‌ای مرکب از «خُر» + «اشاد» است. «خُر» صورت مرخم «خور» است و از ریشه اوستایی hvarē به معنی خورشید مشتق شده است (مالان، ۱۸۸۵: ۱۱۲). «اشاد» از واژه پهلوی āsān به معنای برآمدن، بالا آمدن و طلوع خورشید نشأت گرفته است (نک. آراین، ۱۳۶۳: ۱۲۳). بنابراین، «خراشاد» به معنی اولین محلی است که خورشید از آنجا طلوع می‌کند.

نام‌گذاری این روستا به دلیل موقعیت جغرافیایی خاص آن است؛ خراشاد در یک دره شرقی-غربی واقع شده که از شرق به کوهستان باقران و از غرب به دشت خراشاد منتهی می‌شود. از آنجایی که این روستا در ابتدای دره قرار دارد، نخستین روستایی است که نور خورشید به آن می‌تابد و به همین سبب آن را «خراشاد» نامیده‌اند.

پشت دره خراشاد، سنگ‌نگاره‌های لایخ مزار قرار دارند که دارای تنوع و تفاوت‌های قابل توجه‌ای هستند. برخی از نگاره‌های آن به دوران سنگ و ماقبل تاریخ منتسب می‌شوند و برخی دیگر کتیبه‌های پهلوی اشکانی و ساسانی را شامل می‌شوند (لباف خانیکی، ۱۳۷۸). نقش صلیب شکسته میتراایسم در آن، بیانگر اهمیت مهر و خورشید در این منطقه است و نام روستای «خراشاد» نیز با این نماد و مفاهیم مرتبط با آن پیوند دارد.

¹ Malan

ماسن (Māsen): نام آبادی «ماسن» از ترکیب دو واژه «ماه» + «سن» شکل گرفته است که همان «ماه سین» ایزد ایلامیان و به معنی «ماه درخشان» است.

ماهوک (Māhuk): کده نام «ماهوک» واژه ای مشتق است از اسم «ماه» + پسوند کوچک ساز «وک» که در گویش بیرجندی پسوندی معمول است. بنابراین، «ماهوک» به معنی «ماه کوچک» است.

ماهوسک (Māhusk): واژه «ماهوسک» نیز به معنی «ماه کوچک» است و از نظر ساخت واژی، مشتق در نظر گرفته می شود و از دو بخش اسم «ماه» + پسوند «اسک» تشکیل شده است. «پسوند «اسک» یا «اشک» پسوند تصغیر است» (ایوانف، ۱۳۹۱: ۳۹).

مهیاباد / میاباد (Mayābād / Mahyābād): کده نام «مهیاباد» واژه مرکبی است که از اسم «مه» و پسوند جا و مکان «آباد» تشکیل شده است.

بحث

جای نام های روستایی شهرستان بیرجند به عنوان بازتابی از تعامل پیچیده و چند لایه انسان با محیط طبیعی، فرهنگی و تاریخی منطقه، اهمیت ویژه ای در شناخت هویت محلی و ساختار زیست محیطی دارند. یافته های پژوهش نشان می دهد که آب جای نام ها سهم قابل توجهی از نام روستاها را تشکیل می دهند و این امر اهمیت ویژه منابع آبی را در شکل گیری سکونت گاه ها و نام گذاری ها تأیید می کند. همان طور که در مقدمه اشاره شد، آب در فرهنگ ایرانی نمادی از پاکی، ایمان و زاینده گی است و این ارزش فرهنگی در نام هایی مانند «اوجان» و «اوجاد» که به معنای جایگاه های آب هستند، به وضوح نمایان است. این موضوع نشان دهنده پیوند عمیق باورهای مذهبی - فرهنگی و واقعیت های زیست محیطی منطقه است. این اهمیت آب در مناطقی مانند خراسان جنوبی که تجربه های خشک سالی تلخی را پشت سر گذاشته و امروزه نیز بیش از پیش با کم آبی دست و پنجه نرم می کند، دوچندان می شود. در واقع، در نظر مردم، آب به عنوان یک عنصر حیاتی برای کشاورزی و تأمین معیشت، به نمادی مقدس و آرمانی تبدیل شده است و نمود آن را می توان در بسامد بالای واژه های مرتبط با آب در نام روستاها مشاهده کرد. بسیاری از آبادی ها در این استان در مناطق کوهستانی و نواحی که آب در دسترس بوده، شکل گرفته اند.

علاوه بر این، جای نام های مرتبط با شیب و ناهمواری های زمین، مانند «تنگل»، «القور»، «پسپتنگ سفلی»، «ساقدر»، «زینی»، «پسوج» و «اسنان»، بازتابی از موقعیت کوهستانی و ناهموار شهرستان بیرجند هستند. این نام ها نشان می دهند که مردم محلی شناخت دقیق و کاربردی از ویژگی های زمین شناختی پیرامون خود داشته اند و این شناخت در نام گذاری ها به منظور توصیف محیط زیست و تسهیل در جهت یابی به کار می رفته است.

گیاه جای نام ها و جانور جای نام های منطقه بیرجند نمایانگر گونه های زیستی سازگار با شرایط سخت اقلیمی و بیابانی خراسان جنوبی هستند و علاوه بر جنبه های زیستی، حامل ارزش های فرهنگی و تاریخی مردم این منطقه نیز می باشند. این جای نام ها به نوعی گنجینه ای از دانش بومی درباره تنوع زیستی و ارتباط دیرینه انسان با طبیعت محسوب می شوند. در نام روستاهای بیرجند، گونه های گیاهی متعددی مانند بید، رز، سور، مرغ (فریز)، کندر و گز

مشاهده می‌شود که عمدتاً نمایانگر پوشش گیاهی نواحی کویری و اقلیم گرم و خشک این منطقه هستند. همچنین، نام برخی آبادی‌های بیرجند شامل گونه‌های جانوری مانند شتر، گرگ، بز و قوچ است که نشان‌دهنده زیستگاه‌های جانوری سازگار با شرایط بیابانی و کوهستانی منطقه می‌باشد.

نهایتاً، کیهان‌جای‌نام‌هایی مانند «خراشاد» و «ماسن» نمایانگر پیوند عمیق مردم منطقه با عناصر آسمانی و باورهای اسطوره‌ای و دینی هستند. خورشید و ماه به‌عنوان نمادهای روشنایی، زندگی و باروری، در نام‌گذاری‌ها سکونت‌گاه‌های پیراشهری به‌کاررفته‌اند و بیانگر اهمیت این اجرام آسمانی در زندگی روزمره و معنوی مردمان گذشته بیرجند هستند. نام «خراشاد» که به معنای محلی است که خورشید از آن طلوع می‌کند، نمونه‌ای بارز از ارتباط میان موقعیت جغرافیایی و باورهای فرهنگی است. این جای‌نام‌ها تداوم سنت‌های کهن و پیوند میان طبیعت، اسطوره و هویت فرهنگی را در این منطقه به‌خوبی نشان می‌دهند.

در مجموع، تحلیل جای‌نام‌های شهرستان بیرجند نشان می‌دهد که این اسامی نه‌تنها به‌عنوان ابزارهای شناسایی جغرافیایی عمل می‌کنند، بلکه حاملان هویت فرهنگی، تاریخی و زیست‌محیطی منطقه نیز هستند. از این رو، ثبت، بررسی و حفاظت از این جای‌نام‌ها از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است.

نتیجه‌گیری

بررسی کده‌نام‌های روستایی شهرستان بیرجند نشان داد که این نام‌ها به‌طور عمیق تحت تأثیر ویژگی‌های تاریخی، زبانی و به‌ویژه جغرافیایی منطقه قرار دارند. تحلیل پژوهش‌ها همچنین بیانگر آن است که بین اسامی به‌کاررفته در جای‌نام‌ها و باورها، آداب و رسوم باستانی ارتباطی وجود دارد که نشان‌دهنده قدمت طولانی این منطقه است. جای‌نام‌ها علاوه بر نمایان کردن هویت فرهنگی و ملی جوامع، به‌طور خاص می‌توانند جنبه‌های زیست‌محیطی و تغییرات اقلیمی منطقه را به تصویر کشند. در این پژوهش، کده‌نام‌های روستایی بیرجند ذیل پنج دسته آب‌جای‌نام، شیب‌جای‌نام، کیهان‌جای‌نام، گیاه‌جای‌نام و جانورجای‌نام تحلیل شدند و در این میان، اهمیت آب و مظاهر آن به‌عنوان عنصری حیاتی و مقدس، به‌وضوح مشهود است. بسامد بالای نام‌های مرتبط با منابع آبی، به‌نوعی بازتاب‌دهنده نقش اساسی این عنصر در شکل‌گیری سکونت‌گاه‌ها، تأکید بر تقدس و ارزشمندی فرهنگی این منابع و همچنین تعامل عمیق انسان با اقلیم گرم و خشک این منطقه است.

برخی از این اسامی جغرافیایی بررسی شده در دیگر نقاط ایران نیز به چشم می‌خورند. لذا پیشنهاد می‌شود که تحقیقات بیشتری در زمینه بررسی دلایل نام‌گذاری این مکان‌ها انجام شود. به‌ویژه، تحلیل و مقایسه شباهت‌ها و تفاوت‌های موجود در دلایل نام‌گذاری میان این منطقه و دیگر نقاط کشور می‌تواند به درک بهتر ساختارهای جغرافیایی و تاریخی جوامع محلی یاری رساند و زمینه‌های جدیدی برای پژوهش‌های آینده فراهم آورد.

علاوه بر این، یافته‌های این پژوهش می‌تواند به‌عنوان ابزاری مفید در فرآیند برنامه‌ریزی و توسعه سکونتگاه‌های روستایی و پیراشهری مورد استفاده قرار گیرند. با شناخت دقیق جای‌نام‌ها و عوامل مؤثر بر نام‌گذاری آن‌ها، برنامه‌ریزان می‌توانند به شناسایی الگوهای توسعه پایدار و حفظ میراث فرهنگی و زبانی بپردازند.

درنهایت، این پژوهش بر اهمیت مطالعات جای نام‌شناسی در حفاظت از میراث فرهنگی، برنامه‌ریزی‌های توسعه فضاهای پیراشهری و حفظ زبان‌های کهن تأکید کرده و می‌تواند به درک عمیق‌تر از تعامل انسان با طبیعت و تاریخ منطقه یاری رساند.

حامی مالی

بنا به اظهارنظر نویسنده مسئول، این مقاله حامی مالی نداشته است.

سهم نویسندگان در پژوهش

با توجه اینکه مقاله حاضر مستخرج از رساله ارشد می‌باشد، سهم و نقش نویسنده اول، به‌عنوان دانشجوی پایان‌نامه، نویسنده دوم به‌عنوان راهنما و نویسنده سوم به‌عنوان استاد مشاور بود.

تضاد منافع

نویسندگان اعلام می‌دارند که هیچ تضاد منافی در رابطه با نویسندگی و یا انتشار این مقاله ندارند.

تقدیر و تشکر

نویسندگان از همه افراد، به دلیل مشاوره و راهنمایی علمی و مشارکت آن‌ها در این مقاله تشکر و قدرانی می‌نمایند.

منابع

- آخوندی، امید، و شاطری، مفید (۱۳۹۸). تاریخ و جغرافیای بلوک القور. بیرجند: نشر چهار درخت.
- آرلاتو، آنتونی (۱۳۸۴). درآمدی بر زبان‌شناسی تاریخی. ترجمه یحیی مدرسی. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- آریان‌پور کاشانی، منوچهر (۱۳۸۴). فرهنگ ریشه‌های هندواروپایی زبان فارسی. اصفهان: جهاد دانشگاهی.
- آرین، ادیک (۱۳۶۳). فرهنگ واژه‌های همانند: ارمنی، اوستایی، پهلوی، فارسی (برپایه فرهنگ ریشه‌شناسی ارمنی هراچیا آجاریان). با نگرش فریدون جنیدی. تهران: انتشارات بنیاد نیشابور.
- ابوالقاسمی، محسن (۱۳۷۴). ریشه‌شناسی (اتیمولوژی). تهران: ققنوس.
- ابوالقاسمی، محسن (۱۳۸۳). دستور تاریخی زبان فارسی. تهران: سمت.
- احدیان، محمد مهدی (۱۳۸۷). بررسی کلان جای نام‌های استان همدان. پایان‌نامه کارشناسی ارشد در رشته فرهنگ و زبان‌های باستانی، همدان: دانشگاه بوعلی سینا.
- احدیان، محمد مهدی، و بختیاری، رحمان (۱۳۸۸). درآمدی بر جای نام‌شناسی ایران. مجله جستارهای نوین ادبی، ۴۲ (۱۶۵)، ۲، ۴۱۹۰. <https://doi.org/10.22067/jls.v10i42>
- اسدی طوسی (۱۳۶۵). لغت فرس. به تصحیح فتح‌الله مجتبیایی و علی اشرف صادقی. تهران: خوارزمی.
- افشار سیستانی، ایرج (۱۳۷۸). شناخت استان خراسان؛ مجموعه‌ای از: تاریخ، جغرافیا، آثار باستانی، جاذبه‌های جهانگردی، شهرستان‌ها، آداب، رسوم و اقتصاد منطقه خراسان. تهران: هیرمند.
- افشار سیستانی، ایرج (۱۳۸۲). پژوهش در نام شهرهای ایران. تهران: روزنه.

- ایوانف، ولادیمیر الکسی ویچ (۱۳۹۱). فارسی در گویش بیرجند. ترجمه محمود رفیعی و محمد فرجامی. تهران: نشر هیرمند.
- الیاذه، میرچا (۱۳۷۲). رساله در تاریخ ادیان. ترجمه جلال ستاری. تهران: سروش.
- آورزمانی، فریدون (۱۳۹۰). منظر آسمانی؛ نگاهی به رازهای ماه در ایران باستان. نشریه علمی منظر، ۳ (۱۴)، ۹-۶. https://www.manzar-sj.com/article_
- بیانی، ملک‌زاده (۱۳۶۳). تاریخ مهر در ایران، تهران: یزدان.
- پورداوود، ابراهیم (۱۳۷۷). یشت‌ها. تهران: اساطیر.
- ترقی اوغاز، حسنعلی (۱۳۸۱). نقد کتاب مبانی توپونیمی و نگاهی به توپونیمی‌های ایران. مجله زبان‌شناسی، سال هفدهم، شماره دوم، ۱۳۷-۱۴۵. <https://www.magiran.com/volume/145-137>. ۳۷۰۴.
- جوادی، شهره (۱۳۵۶). اماکن مقدس در ارتباط با طبیعت (آب، درخت و کوه)، مجله باغ نظر، ۶ (۱۱): ۳۸-۲۵. https://www.bagh-sj.com/article_
- حافظ ابرو، شهاب‌الدین عبدالله خوافی (۱۳۷۰). جغرافیای تاریخی خراسان در تاریخ حافظ ابرو. تصحیح و تعلیق غلام‌رضا ورهرام. تهران: اطلاعات.
- حامی، احمد (۱۳۵۵). بغ مهر. تهران: داورپناه.
- حسینی فسایی، میرزا حسن (۱۳۸۸). فارس‌نامه ناصری. به تصحیح منصور رستگار فسایی. تهران: امیرکبیر.
- حیدری، احمد، و برآبادی، سیداحمد (۱۳۹۹). «جای نام‌شناسی آبادی‌های شهرستان بیرجند؛ نمونه موردی واژه‌های خان و ماه». زبان و زبان‌شناسی. ۱۶ (۳۱). ۲۰۱-۲۲۶. doi: ۱۰.۳۰۴۶۵. ۲۰۲۰.۷۵۸۳/lsi.
- خلف تبریزی، محمدحسین (۱۳۴۲). فرهنگ برهان قاطع (پنج جلد). تصحیح محمد معین. تهران: کتاب‌فروشی ابن‌سینا.
- دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۷). لغت‌نامه. تهران: دانشگاه تهران.
- راشدمحصل، محمدتقی (۱۳۶۶). گزیده‌های زادسپرم. تهران: موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- راشدمحصل، محمدتقی (۱۳۷۰). زند بهمن‌یسن. تهران: موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- رجایی بخارایی، احمدعلی (۱۳۹۰). فرهنگ اشعار حافظ. تهران: انتشارات علمی.
- رضایی، جمال (۱۳۷۲). بیرجندنامه: بیرجند در آغاز سده چهاردهم خورشیدی. به اهتمام محمود رفیعی. تهران: هیرمند.
- رضایی، جمال (۱۳۷۳). واژه‌نامه گویش بیرجند. به اهتمام و هزینه محمود رفیعی. تهران: روزبهان.
- رفاهی علمداری، فیروز (۱۳۹۳). مبانی توپونیمی و نگاهی به توپونیمی‌های ایران. تهران: فیروزان.
- زمانی‌پور، اسدالله (۱۳۹۷). اسرار دره هریوند، جلد اول. بیرجند: رزقی.
- ژینیو، فیلیپ (۱۳۹۰). ارداویرافنامه. ترجمه و تحقیق ژاله آموزگار. تهران: معین: انجمن ایران‌شناسی فرانسه.
- سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی استان خراسان جنوبی، معاونت هماهنگی برنامه‌بودجه (۱۳۹۸). برنامه توسعه اقتصادی و اشتغال‌زایی روستاهای استان خراسان جنوبی. بیرجند: سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی استان خراسان جنوبی.
- سالنامه آماری استان خراسان جنوبی سال ۱۴۰۱ (۱۴۰۲). سازمان برنامه‌بودجه کشور، سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی استان خراسان جنوبی، معاونت آمار و اطلاعات، تهران.
- شارق، سونیا (۱۳۸۵). بررسی تاریخی، زبان‌شناختی نام شهرها و مکان‌های کهن استان فارس. پایان‌نامه کارشناسی ارشد در رشته فرهنگ و زبان‌های باستانی، همدان: دانشگاه بوعلی سینا.
- شمیسا، سیروس (۱۳۷۶). طرح اصلی داستان رستم و اسفندیار. تهران: نشر میترا.

- فردوسی، ابوالقاسم (۱۳۸۶). شاهنامه. پیرایش جلال خالقی مطلق. تهران: مرکز دایره‌المعارف بزرگ اسلامی.
- فرنغ دادگی (۱۳۸۰). بندهش. گزارنده مهرداد بهار. تهران: توس.
- فرهنگ جغرافیایی ایران (۱۳۲۹). فرهنگ جغرافیایی ایران (آبادی‌ها). جلد ۹، تهران: سازمان جغرافیایی کشور.
- کسروی، احمد (۱۳۰۹). نام شهرها و دیه‌های ایران (دفتر دوم). تهران: [بی‌نا].
- معین، محمد (۱۳۸۶). فرهنگ فارسی. تهران: انتشارات امیر کبیر.
- مومن‌زاده، مرتضی (۱۴۰۲). ریشه‌یابی ۱۵۰۰ جانام کهن. تهران: روزنه.
- مهریار، محمد (۱۳۹۸). فرهنگ نام شهرها و برخی آبادی‌های کهن ایران. اصفهان: رنگینه.
- نوبان، مهرالزمان (۱۳۶۵). وجه تسمیه شهرها و روستاهای ایران. تهران: سازمان چاپ و خواجه.
- یاحقی، محمدجعفر (۱۳۹۱). فرهنگ اساطیر و داستان‌واره‌ها در ادبیات فارسی. تهران.

References

- Abolghasemi, Mohsen. (1995). Etymology. Tehran: Qoqnoos. [In Persian]
- Abolghasemi, Mohsen. (2004). Historical Grammar of the Persian Language. Tehran: SAMT. [In Persian]
- Afshar Sistani, Iraj. (1999). A Study of Khorasan Province: History, Geography, Antiquities, Tourist Attractions, Counties, Customs, and Regional Economy. Tehran: Hirmand. [In Persian]
- Afshar Sistani, Iraj. (2003). Research on the Names of Iranian Cities. Tehran: Rozaneh. [In Persian]
- Ahadian, Mohammad Mahdi. (2008). Studying Marotoponyms of Hamedan Province. M.A. Thesis in Ancient Culture and Languages, Hamedan: Bu-Ali Sina University. [In Persian]
- Ahadian, Mohammad Mahdi, & Bakhtiari, Rahman. (2009). An Introduction to Iranian Toponymy. New Literary Studies, 42(165), 181–199. <https://doi.org/10.22067/jls.v42i2.4190> [In Persian]
- Akhoundi, Omid, & Shateri, Mofid. (2019). History and Geography of the Alqur District. Birjand: Chahar Derakht Publishing. [In Persian]
- Arianpour Kashani, Manouchehr. (2005). Dictionary of Indo-European Roots of the Persian Language. Isfahan: Jihad-e Daneshgahi. [In Persian]
- Arian, Edik. (1984). Dictionary of Synonymous Words: Armenian, Avestan, Pahlavi, Persian (Based on Hrachia Ajarian's Armenian Etymological Dictionary). With commentary by Fereydoun Jannidi. Tehran: Nishabur Foundation Publications. [In Persian]
- Arlotto, Anthony. (2005). Introduction to Historical Linguistics. Translated by Yahya Modarresi. Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies. [In Persian]
- Asadi Tousi. A (1986). Lughat-e Furs. Edited by Fathollah Mojtabaei and Ali Ashraf Sadeghi. Tehran: Kharazmi. [In Persian]
- Avarzamani, Fereydoun. (2011). Celestial Landscape: A Look at Moon Motifs in Ancient Iran. Manzar Scientific Journal, 3(14), 6–9. https://www.manzar-sj.com/article_87.html [In Persian]
- Bartholomae, Christian. (1904). Altiranisches Wörterbuch. Strassburg: K. J. Trübner.
- Bayani, Malekzadeh. (1984). The History of Mithra in Iran. Tehran: Yazdan. [In Persian]
- Dehkhoda, Ali Akbar. (1998). Dictionary. Tehran: University of Tehran. [In Persian]
- Eliade, Mircea. (1993). The history of religions; essays in methodology. Translated by Jalal Sattari. Tehran: Soroush. [In Persian]
- Faranbagh Dadagi. (2001). Bundahishn. Translated by Mehrdad Bahar. Tehran: Toos. [In Persian]
- Ferdowsi, Abolghasem. (2007). Shahnameh. Edited by J. Khaleghi Motlagh. Tehran: The Center for The Great Islamic Encyclopedia. [In Persian]
- Geographical Dictionary of Iran (1950). Geographical Dictionary of Iran (Villages), Vol. 9. Tehran: National Geographic Organization of Iran. [In Persian]
- Gignoux, Philippe. (2011). Le livre d'Ardaviraz. Translated and researched by Zhaleh Amouzegar. Tehran: Moein: French Institute of Iranian Studies. [In Persian]
- Hafez Abru, Shihab al-Din Abdullah Khafi. (1991). Historical Geography of Khorasan in the History of Hafez Abru. Edited and annotated by Gholamreza Varhram. Tehran: Ettela'at. [In Persian]
- Hami, Ahmad. (1976). Lord Mithra. Tehran: Davarpanah. [In Persian]
- Heidari Ahmad, Bar Abadi, Ahmad. (2020). the Etymology of Hamlets in Birjand District: case study: Khan and Mah. Language and Linguistics. 16(31), 201-226. doi: 10.30465/lsi.2020.7583
- Horn, Paul. (1893). Grundriss der NeuPersischen Etymologie. Strassburg: K. J. Trübner.

- Hosseini Fasayi, Mirza Hasan. (2009). *Farsnameh Naseri*. Edited by Mansour Rastegar Fasayi. Tehran: Amir Kabir Publications.
- ICOS (International Council of Onomastic Sciences). 2017. List of key onomastic Terms. [Retrieved 26 May 2025] <https://icosweb.net/publications/onomastic-terminology/>
- Ivanov, Vladimir Alekseevich. (2012). Persian in the Birjand Dialect. Translated by Mahmoud Rafiei and Mohammad Farjami. Tehran: Hirmand. [In Persian]
- Javadi, Shohreh. (2007). Shrines & Nature (Water, Tree, and Mountain). The Monthly Scientific Journal of Bagh-e Nazar, 4(8), 12-22. https://www.bagh-sj.com/article_62.html [In Persian]
- Jackson, Howard (2002). *Lexicography: An introduction*. Routledge: London and New York.
- Kadmon, Naftali. (2000). *Toponymy: The Lore, Laws and Language of Geographical Names*. New York: Vantage Press.
- Kasravi, Ahmad. (1930). *Names of Cities and Villages of Iran (Second Volume)*. Tehran: [No Publisher]. [In Persian]
- Kent, Ronald (1953). *Old Persian*. New Heaven, American oriental society.
- Khalaf Tabrizi, Mohammad Hossein. (1963). *Borhan-e Qate' Dictionary (Five Volumes)*. Edited by Mohammad Moein. Tehran: Ibn Sina Bookstore. [In Persian]
- Mackenzie, D. N. (1971). *A Concise Pahlavi Dictionary*. Oxford University Press.
- Malan, S. C. (1885). *Memoir on cuneiform inscriptions*. The Malan Library, Indian Institute, Oxford.
- Management and Planning Organization of South Khorasan Province. (2019). *Economic Development and Employment Plan for Rural Areas of South Khorasan Province*. Birjand: Management and Planning Organization of South Khorasan Province. [In Persian]
- Mehryar, Mohammad. (2019). *Dictionary of the Names of Cities and Some Ancient Settlements of Iran*. Isfahan: Rangineh. [In Persian]
- Moein, Mohammad. (2007). *Persian Dictionary*. Tehran: Amir Kabir Publications. [In Persian]
- Momenzadeh, Morteza. (2023). *Etymology of 1,500 Ancient Place Names*. Tehran: Rozaneh. [In Persian]
- Noubān, Mehr al-Zaman. (1986). *Etymology of the Names of Cities and Villages of Iran*. Tehran: Khwaja Printing Organization. [In Persian]
- Nourai, Ali. (2022). *Persian etymology charts (3rd ed.)*. Xlibris US.
- Nyberg, H. S. (2003). *A manual of Pahlavi. vol.II, (Eiesbaden 1974)* Tehran: Asatir.
- Oxford University Press. (2005). *Oxford English Dictionary (7th ed.)*. Oxford University Press.
- Pokorny, J. (1959). *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch (Band I)*. Bern und München: Francke Verlag.
- Pourdavoud, Ebrahim. (1998). *The Yashts*. Tehran: Asatir. [In Persian]
- Rajai Bukharaei, Ahmad Ali. (2011). *Dictionary of Hafez's Poems*. Tehran: Elmi Publications. [In Persian]
- Rashed-Mohassel, Mohammad Taghi. (1987). *Selections from Zādsparam*. Tehran: Institute for Cultural Studies and Research. [In Persian]
- Rashed-Mohassel, Mohammad Taghi. (1991). *Zand Bahman Yasn*. Tehran: Institute for Cultural Studies and Research. [In Persian]
- Refahi Alamdari, Firuz. (2015). *Principles of Toponymy and A Glance at Toponyms of Iran*. Tehran: Firoozan. [In Persian]
- Reichelt, Hans. (1911). *Avesta reader: Texts, notes, glossary and index*. Strassburg: Verlag von Karl J. Trübner.
- Rezaei, Jamal. (1993). *Birjandname: Birjand at the Beginning of the 14th Solar Century*. Edited by Mahmoud Rafiei. Tehran: Hirmand. [In Persian]
- Rezaei, Jamal. (1994). *Lexicon of the Birjand Dialect*. Edited and funded by Mahmoud Rafiei. Tehran: Rozbahan. [In Persian]
- Saussure, Ferdinand de. (1916). *Course in General Linguistics*. Translated by Wade Baskin, 1959. New York: Philosophical Library.
- Shamisa, Siros. (1997). *The Main Plot of the Story of Rostam and Esfandiar*. Tehran: Mitra Publications. [In Persian]
- Sharegh, Sonia. (2006). *A Historical and Linguistic Convey of Ancient Cities and Places in Fars Province*. M.A. Thesis in Ancient Culture and Languages, Hamedan: Bu-Ali Sina University. [In Persian]
- Statistical Yearbook of South Khorasan Province, 2022 (2023). *Plan and Budget Organization of Iran, Management and Planning Organization of South Khorasan Province, Statistics and Information Office*, Tehran. [In Persian]
- Stonescipher, Alvin. H. M. (1918). *Graeco-Persian Names*. American Book Company.

- Taraqi Oghaz, Hasanali. (2002). A Critique of the Book 'Principles of Toponymy and A Glance at Toponyms of Iran'. Iranian Journal of Linguistics, 17(2), 137-145. <https://www.magiran.com/volume/3704> [In Persian]
- Tolman, H. C. (1908). Ancient Persian lexicon and the texts of the Achaemenidan inscriptions transliterated and translated with special reference to their recent re-examination. New York: American Book Company.
- Yahaghi, Mohammad Jafar. (2012). Dictionary of Myths and Legends in Persian Literature. Tehran: Farhang-e Moaser. [In Persian]
- Zamanipour, Asadollah. (2018). Secrets of the Harivand Valley, Vol. 1. Birjand: Rezghi. [In Persian]

